

Θέματα βαλκανικής ιστοριογραφίας και εθνικιστικής ιδεολογίας

ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ

Πολιτικές ισορροπίες και μειονότητες: το πρόβλημα των σχέσεων με τη Σερβία και τη Βουλγαρία μετά τις συνθήκες ειρήνης (1920-1930)

ΗΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ των νέων κρατών, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, έφερε και πάλι στην επιφάνεια το πρόβλημα των εθνικισμών. Η διάλυση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και η ρωσική επανάσταση, ήταν οι βασικές αιτίες αυτής της εξέλιξης. Οι σύμμαχοι θα προβάλουν την «αρχή των εθνότητων» του Wilson εναντίον του επικίνδυνου μπολσεβικισμού, ο οποίος έδειχνε ότι μπορούσε να παρασύρει ευκολότερα τα πλήθη απ' ό,τι η αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης.

Διχασμένα σε νικητές και ηττημένους, τα βαλκανικά κράτη αποτελούσαν τον κατ' εξοχήν πολυεθνικό, και άρα ευαίσθητο, χώρο στην Ευρώπη. Θα μπουν έτσι εύκολα στα στρατηγικά και οικονομικά παιχνίδια που θα παίξουν οι Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου αυτές να διατηρήσουν τις ισορροπίες που είχαν διαμορφωθεί μετά τις συνθήκες ειρήνης. Η αντιπαράθεση π.χ. της Γαλλίας και της Ιταλίας για την επικράτησή τους στη χερσόνησο του Αίμου και στην Κεντρική Ευρώπη, θα γίνει εμφανής, λόγω της ανοιχτής υποστήριξης της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας αντίστοιχα. Η Σερβία, ως μέλος της μικρής Entente, θα γίνει σημαντικός σύμμαχος της Γαλλίας στην αντιγερμανική της πολιτική και η Βουλγαρία θα στηρίζεται όλο και περισσότερο στη φασιστική Ιταλία για να πετύχει την αναθεώρηση των συνόρων της.

Για την Ελλάδα, μετά την ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου, το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η διπλωματική της απομόνωση και το οικονομικό αδιέξοδο που δημιούργησε η εγκατάσταση των προσφύγων. Θα αναγκαστεί, λοιπόν, να κάνει σημαντικές υποχωρήσεις στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και των ισχυρών Βαλκάνων γειτόνων της. Η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία θα διεκδικούν διέξοδο στο Αιγαίο. Το ζήτημα, όμως, των μειονοτήτων τους στη Μακεδονία θα προβληθεί έντονα από τις δύο βαλκανικές χώρες, οι οποίες διαμαρτύρονταν στην Κοινωνία των Εθνών για καταπάτηση των δικαιωμάτων των σερβικών και βουλγαρικών πληθυσμών στην ελληνική Μακεδονία.

Ευαίσθητες οι Μεγάλες Δυνάμεις και ο διεθνής οργανισμός στα θέματα των εθνικισμών, θα προσπαθήσουν να επιτύχουν ό,τι καλύτερο μπορούσαν υπέρ των δι-

καιωμάτων των μειονοτήτων. Το ζήτημα ωστόσο αυτό, που ήταν στην ουσία ήσσονος σημασίας, θα χρησιμοποιηθεί ως πρόσχημα για ευρύτερες διεκδικήσεις των βαλκανικών χωρών. Θα ανακινείται από τους Σέρβους κάθε φορά που τίθεται θέμα ελέγχου του λιμανιού της Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής - Θεσσαλονίκης. Όσο για τους Βούλγαρους, θα το διατηρούν μονίμως στο προσκήνιο και θα το θέτουν ως προϋπόθεση για οποιαδήποτε υποχώρηση ή συμφωνία θελήσουν να κάνουν. Θα επιδιώκουν αναθεώρηση των συνόρων τους, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου και το ζήτημα των μειονοτήτων θα υπενθυμίζει συνεχώς στα βαλκανικά κράτη και στις Μεγάλες Δυνάμεις αυτή την επιδίωξή τους. Από την πλευρά τους, οι ελληνικές κυβερνήσεις θα αντιμετωπίζουν το ζήτημα των σλαβικών πληθυσμών της Μακεδονίας ως μείζον ή ως δευτερεύον θέμα, ανάλογα με την ευρύτερη διπλωματική συγκυρία ή τις ειδικότερες πολιτικές και οικονομικές τους ανάγκες. Δεν θα συμβεί, όμως, το ίδιο και με τις τουρκικές μειονότητες της Θράκης που θα έχουν τη δική τους δυναμική στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Αυτό όμως το ζήτημα δεν εμπίπτει στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

1. Νέα κράτη και παλαιά έθνη: Οι μειονότητες ως μέσο ευρύτερων διεκδικήσεων

Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και παρά τη θεαματική είσοδο της Αμερικής στη διεθνή σκηνή, η Ευρώπη εξακολουθεί να παραμένει το κέντρο βάρους των διεθνών σχέσεων. Είναι το θέατρο των εδαφικών συγκρούσεων και κατ' επέκταση των συγκρούσεων των εθνοτήτων που δημιουργήσαν οι συνθήκες ειρήνης. Είναι επίσης ο κόμβος του όλου διπλωματικού αδιεξόδου που προήλθε από το σύστημα των Βερσαλλιών. Τα εδαφικά, όμως, προβλήματα τα οποία προέκυψαν μετά το τέλος του πολέμου έπρεπε να ρυθμιστούν, σύμφωνα με το πρόγραμμα του Wilson, με βασικό γνώμονα την αρχή των εθνοτήτων. Αλλά η χάραξη των συνόρων μεταξύ των καινούργιων κρατών που αναδύθηκαν μετά την πτώση των αυτοκρατοριών αποτέλεσε ένα δισεπίλυτο και μόνιμο πρόβλημα για την Ευρώπη. Πώς να χαραχθούν τα σύνορα, π.χ. στη Βοημία, μεταξύ Τσέ-

χων και Γερμανών ή στην Τρανσυλβανία, μεταξύ Ρουμάνων, Μαγυάρων και Γερμανών ή μεταξύ Ιταλών, Σλοβένων και Κροατών, και πώς να καθορίσει κανείς τα σύνορα στη Μακεδονία μεταξύ Σέρβων, Βουλγάρων και Ελλήνων¹.

Η εφαρμογή των συνθηκών των παρισυνών προαστίων, με τις αντιφάσεις και τα σφάλματά τους, μπορεί να θεωρηθεί μία από τις βασικότερες αιτίες των ταραχών που οδήγησαν στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα «ικανοποιημένα» κράτη αφενός, όπως η Γαλλία, οι νεοσύστατες Τσεχοσλοβακία και Γιουγκοσλαβία, η μεγαλωμένη Ρουμανία ή η Πολωνία, η οποία επανεμφάνιστηκε στην ιστορική σκηνή ύστερα από μία μακρά απουσία, θέλουν να διατηρήσουν τα κεκτημένα της νίκης και η επιχειρηματολογία τους βασίζεται στη συνεχώς απειλούμενη «ασφάλειά» τους. Αφετέρου τα ηττημένα κράτη, όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Ουγγαρία, η Βουλγαρία, η Τουρκία, ή νικητές δυσαρεστημένοι όπως η Ιταλία, η οποία θεωρούσε ότι δεν είχε επαρκώς ανταμειφθεί, ήθελαν να επιτύχουν μια αναθεώρηση των συνόρων προς όφελός τους. Αυτά τα κράτη, λοιπόν, θα φέρουν στην επιφάνεια το επιχείρημα της αρχής των εθνοτήτων και θα προβάλλουν, καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ως μείζον πρόβλημα αυτό των εθνικών μειονοτήτων, προκειμένου να αναθεωρήσουν τα επιβεβλημένα από τους νικητές σύνορά τους. Συχνά ωστόσο και τα «ικανοποιημένα» κράτη θα ανακινούν τα ζητήματα των μειονοτήτων τους όταν θα θεωρούν ότι η ασφάλειά τους απειλείται από τα «αναθεωρητικά» κράτη².

Η σημασία, όμως, της επανεμφάνισης του προβλήματος των εθνικισμών στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια, μετά τις συνθήκες ειρήνης και ο αντίκτυπός του στις διεθνείς σχέσεις καθορίζονταν και από το ρόλο που έπαιζαν τα αντιτιθέμενα κράτη στις καινούργιες μεταπολεμικές οικονομικές ισορροπίες. Το ζήτημα των μειονοτήτων, εξάλλου, συνδέθηκε ακριβώς αυτή την περίοδο και με το ενεργειακό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περιοχή των πλούσιων ορυχείων της Saar, που αποτέλεσε σημαντικό πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας για να επιδικαστεί τελικά στη Γερμανία, ύστερα από δεκαπενταετή διαχείριση από την Κοινωνία των Εθνών και κατόπιν δημοψηφίσματος. Το μοίρασμα της βιομηχανικής περιοχής της Άνω Σιλεσίας, ανάμεσα στους Πολωνούς και τους Γερμανούς, αποτέλεσε αιτία συγκρούσεων όχι μόνο των αμέσως ενδιαφερομένων κρατών αλλά και των συμμάχων. Είναι γνωστό, εξάλλου, το τι προκάλεσε μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας η πλούσια σε σίδηρο περιοχή Αλσατίας-Λορραίνης³. Η δημιουργία των μικρών κρατών και η κα-

τάρρηση της οικονομικής αλληλεγγύης των πρώην αυτοκρατοριών συνέβαλαν στον τεμαχισμό της προηγούμενης ενιαίας αγοράς. Παρά τις αντιρρήσεις των οικονομολόγων και των επιχειρηματιών της, η Ευρώπη, μετά τις συνθήκες ειρήνης, ζει το θρίαμβο της «εθνικής οικονομίας»⁴. Τα 20.000 χιλιόμετρα συνόρων, που προστέθηκαν στα ήδη υπάρχοντα, αύξησαν τον αριθμό των τελωνείων, κατέστησαν ασύμ-



φορο το παλιό σιδηροδρομικό δίκτυο, διέκοψαν τον ανεφοδιασμό βιομηχανικών κέντρων με πρώτες ύλες, κλείνοντας ακόμη και τις εξόδους τους. Έτσι, τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μεταξύ Γερμανών και συμμάχων για την τύχη των λιμανιών του Dantzig και του Memel, π.χ., ή μεταξύ Ιταλών και Γιουγκοσλάβων για το Fiume δεν μπορεί παρά να ερμηνευθούν από την υψηλή οικονομική και στρατηγική σημασία των δύο λιμανιών της Βόρειας Θάλασσας και της Αδριατικής αντίστοιχα. Η ασαφής πληθυσμακή τους σύνθεση φαίνεται πως ήταν απλό πρόσχημα.

Συνεπώς, τα νέα δεδομένα στη Βαλκανική, καθώς και τα προβλήματα της Ελλάδας με τους βόρειους γείτονές της, θα πρέπει να εξετασθούν μέσα και από αυτό το πρίσμα. Οι αξιώσεις της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας για αναγνώριση των μειονοτήτων τους από το ελληνικό κράτος μπορούν να εξηγηθούν και ως ένα μέσο πίεσης στη διεθνή κοινότητα για αναθεώρηση των συνόρων, από την πρώτη, και για πλήρη εξασφάλιση των κεκτημένων, από τη δεύτερη. Κατ' εξοχήν δυσαρεστημένο κράτος η Βουλγαρία, μετά τις συνθήκες ειρήνης, επιδιώκει αλλαγή στο εδαφικό της status quo και έξοδο στο Αιγαίο, στηριζόμενη όλο και περισσότερο στην ανερχόμενη φασιστική Ιταλία. Αισθητά ενισχυμένη η Γιουγκοσλαβία, και έχοντας εξασφαλίσει την υποστήριξη της Γαλλίας, λόγω του παιχνιδιού των αντιγερμανικών ισορροπιών που παίζει η

τελευταία στην Κεντρική Ευρώπη, αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, σε σημαντικές παραχωρήσεις στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στον πλήρη έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής - Θεσσαλονίκης.

Μετά τον ελληνoturκικό πόλεμο και την ατυχή έκβασή του, η Ελλάδα, μολονότι στην πλευρά των νικητών, θα έχει να αντιμετωπίσει, εκτός από τα προβλήματα με τους γείτονές της, την αδιαφορία και συχνά την αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η προσφυγή στην ειρηνιστική ιδεολογία της Κοινωνίας των Εθνών και η προσαρμογή στους κανόνες της της πρόσφερε, τη συγκεκριμένη εκείνη περίοδο, την ευκολότερη και την ασφαλέστερη λύση στα μεγάλα προβλήματα που της παρουσιάστηκαν μετά το τέλος του ελληνoturκικού πολέμου. Η Κοινωνία των Εθνών, όμως, και οι αρχές της συλλογικής ασφάλειας θα αποδειχθούν ανίκανες να διατηρήσουν τις ισορροπίες που δημιουργήθηκαν μετά τις συνθήκες ειρήνης. Οργανισμός περισσότερο ευρωπαϊκός, παρά παγκόσμιος, η Κ.τ.Ε. εμπεριείχε όλες τις ευρωπαϊκές αντιφάσεις και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μετά το 1918. Δεν μπόρεσε, π.χ., να εμποδίσει τον ρωσοπολωνικό πόλεμο του 1920-1921, αλλά ούτε και τον καταστρεπτικότερο ελληνoturκικό του 1920-1922⁵. Ακόμη περισσότερο, δεν μπόρεσε να επέμβει δραστικά ώστε να αποτρέψει μικρότερα επεισόδια, όπως την κρίση του Fiume ή το βομβαρδισμό της Κέρκυρας από την ανερχόμενη φασι-

στική Ιταλία. Η Ελλάδα, ωστόσο, είχε την απόλυτη ανάγκη της Κ.τ.Ε. Διπλωματικά απομονωμένη, μετά το τολμηρό εγχείρημα της μικρασιατικής εκστρατείας, το οποίο άλλωστε ήταν εντελώς αντίθετο με το πνεύμα του Διεθνούς Οργανισμού, θα προσπαθήσει να ακολουθήσει κατά γράμμα τους κανόνες του και επειδή αυτοί συμπίπτουν απόλυτα με τα συμφέροντά της και επειδή έχει ανάγκη την προστασία του⁶. Είχε εγκατελείψει οριστικά –τουλάχιστον επίσημα– την προοπτική μιας μεγαλοϊδεατικής πολιτικής, δεδομένου ότι δεν είχε ούτε τη δύναμη ούτε την εξωτερική υποστήριξη και ακόμη περισσότερο τα οικονομικά μέσα για να πραγματοποιήσει κάτι τέτοιο· η πικρή εμπειρία ήταν άλλωστε πολύ πρόσφατη. Εκτός, όμως, από την εξασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, ένας σημαντικός λόγος της πλήρους προσαρμογής της Ελλάδας στο καθεστώς της Κ.τ.Ε. ήταν τα οικονομικά προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η χώρα, λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων μετά τον πόλεμο με την Τουρκία. Η στάση, λοιπόν, της Ελλάδας στο διεθνές οργανισμό κατευθυνόταν και από την ανάγκη σύναψης δανείου το οποίο θα εκδιδόταν με την εγγύηση της Κ.τ.Ε.⁷ Έτσι, από τη μειονεκτική αυτή θέση δεν έχει πολλά περιθώρια ελιγμών για να αντισταθεί στις πιέσεις των γειτόνων της, αλλά και των Μεγάλων Δυνάμεων που της ζητούν να υποχωρήσει στις μεμονωμένες ή στις συλλογικές απαιτήσεις τους στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε.

Οι διαφορετικές μέθοδοι που μετέρχεται διαδοχικά η ελληνική εξωτερική πολιτική για να αντεπεξέλθει στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μετά τις συνθήκες ειρήνης και τον πόλεμο με την Τουρκία δεν θα φέρουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, συχνά μάλιστα θα έχουν και εντελώς αρνητική έκβαση. Αρχικά η Ελλάδα θα προσπαθήσει να διατηρήσει τα κεκτημένα, δηλαδή την ασφάλεια και την εδαφική της ακεραιότητα, με την πλήρη αποδοχή του συστήματος της Γενεύης. Σ' αυτήν ακριβώς τη φάση ο αντιπροσωπεύς της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε., υποχωρώντας στις πιέσεις των Δυτικών Δυνάμεων, θα αναγνωρίσει βουλγαρικές μειονότητες στη Μακεδονία και θα διαμαρτυρηθεί πολύ χλιαρά για το βομβαρδισμό της Κέρκυρας από τους Ιταλούς. Αλλά και η αναθεωρητική φάση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής δεν θα έχει καλύτερα αποτελέσματα. Αποσκοπώντας στην αναθεώρηση της συνθήκης της Λωζάνης και στην αναμέτρηση, με οποιονδήποτε κόστος, με την Τουρκία, ο στρατηγός Πάγκαλος θα κάνει σημαντικές παραχωρήσεις στη Γιουγκοσλαβία, αφενός διαθέτοντας ουσιαστικά στους Σέρβους το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τη σιδηροδρομική γραμμή μέχρι τη Γευγελή και αφετέρου αναγνωρίζοντας

τις σλαβόφωνες μειονότητες της Μακεδονίας ως σερβικές. Η επίθεση, εξάλλου, που έκανε η Βουλγαρία, με αφορμή συνηθισμένο συνοριακό επεισόδιο, εκτός του ότι επηρέασε δυσμενώς την εικόνα της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε., στοίχισε και στον ισχνό ελληνικό προϋπολογισμό ένα σεβαστό ποσό, το οποίο όφειλε η Ελλάδα να καταβάλει ως αποζημίωση στη γειτονική Βουλγαρία. Η μέθοδος της σύναψης διμερών σχέσεων, που επέλεξε η ελληνική διπλωματία, μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου, θα συμπίπτει με την επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία και θα αποδειχθεί πιο αποτελεσματική για τη διατήρηση της ισορροπίας των δυνάμεων και την έξοδο της Ελλάδας από την απομόνωση.

Επιπλέον, τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν, μετά το τέλος του πολέμου, η ισχυροποιημένη Γιουγκοσλαβία και η αποδυναμωμένη Βουλγαρία ήταν ανάλογα, αν όχι μεγαλύτερα, από αυτά της Ελλάδας.

Το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων που αριθμούσε πλέον 12.000.000 κατοίκους ήταν περισσότερο πρόγραμμα παρά πραγματικότητα. Αμέσως μετά την ίδρυσή του, θα γίνει το θέατρο έντονων εθνικιστικών τάσεων, όχι μόνο μεταξύ των τριών μεγάλων εθνότητων, αλλά και των μικρότερων που το αποτελούσαν: Ούγγρων, Γερμανών, Αλβανών, Ρουμάνων, Τούρκων, Ιταλών κ.λπ.⁸ Τα πράγματα θα περιπλοκούν ακόμη περισσότερο, λόγω των δεσμών των μειονοτήτων αυτών με τα εθνικά τους κράτη και το συνακόλουθο αλυτρωτικό πνεύμα που καλλιεργήθηκε σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Η νέα κυβέρνηση που σχηματίστηκε από τον βετεράνο Σέρβο εθνικιστή Ραδίτς απειλείτο συνέχεια από τους Σλοβένους, και κυρίως από τους ριζοσπάστες Κροάτες υπό τον Ραδίτς, που αποτελούσαν μια μόνιμη πηγή αναταραχής στη Σκουπτσίνα, στην οποία άλλωστε σπάνια αντιπροσωπεύτηκαν όλες οι εθνότητες. Αφετέρου, η ασφάλεια των εκτεταμένων συνόρων της Γιουγκοσλαβίας και η λεπτή της θέση ανάμεσα σε επτά κράτη ήταν ένα εξίσου σημαντικό πρόβλημα για την επιβίωση του νεοσύστατου κράτους. Η Ιταλία είχε κάνει σαφείς τις επεκτατικές της βλέψεις. Ήθελε να μετατρέψει την Αδριατική σε ιταλική λίμνη και, μετά την Αλβανία, που είχε ήδη μετατραπεί σε ιταλική επαρχία, η Γιουγκοσλαβία ήταν αυτή που θα υφίστατο πρώτη τις συνέπειες. Το λιμάνι του Φiume, έπειτα από την οπερατική κατάληψή του από τον εθνικιστή ποιητή d'Annunzio και ύστερα από ατέρμονες διαπραγματεύσεις, αποδόθηκε τελικά στην Ιταλία. Η μεγάλη Γιουγκοσλαβία, λοιπόν, έμενε ουσιαστικά χωρίς λιμάνι, μια και οι Δαλματικές Ακτές που της έμεναν ήταν ασύμφορες λόγω του ορεινού όγ-

κου που χώριζε τα παράλια από την ενδοχώρα (δεδομένου ότι το λιμάνι της Ζάρας και τα απέναντι νησιά, εκτός από την περιοχή της Τεργέστης, επιδικάζονταν τελικά, σύμφωνα με τη συνθήκη του Rapallo, στην Ιταλία). Η φιλία που πρόσφερε ο Μουσολίνι στο Βελιγράδι, με σκοπό την αποδυνάμωση της Μικρής Entente, και κατά συνέπεια της Γαλλίας, στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη, δεν απέδωσε. Από τον Απρίλιο του 1925 η Γιουγκοσλαβική κυβέρνηση άρχισε διαπραγματεύσεις με τη γαλλική με σκοπό την υπογραφή συμφώνου φιλίας. Όσο για το Quai d'Orsay, δέχθηκε με πολλή χαρά τις προτάσεις του Βελιγραδίου. Μια συμμαχία με τη Γιουγκοσλαβία έδινε δυνατότητες υλοποίησης των σχεδίων των «επιμέρους συμμαχιών» της Γαλλίας για να ελέγξει τις τυχόν επεκτατικές τάσεις της Γερμανίας και παράλληλα να φράξει το δρόμο στη φασιστική Ιταλία. Ο κόμβος της όλης κατάστασης στα Βαλκάνια βρίσκεται στο Βελιγράδι, θα γράψει από τη σερβική πρωτεύουσα ο Γάλλος πρέσβης, στον Α. Briand⁹. Έτσι, το Νοέμβριο του 1927 υπογράφηκε το σύμφωνο φιλίας μεταξύ της Γαλλίας και της Γιουγκοσλαβίας¹⁰. Αφετέρου, οι σχέσεις του νεοσύστατου βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων με τη γειτονική του Αυστρία γνώρισαν, μετά την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης, μια περίοδο έντασης. Η Αυστρία παραχώρησε στη Γιουγκοσλαβία, εκτός από τη Δαλματία, και τη Βοσνία - Ερζεγοβίνη, και άλλες περιοχές που κατοικούσαν από Σλοβένους, όπως το δουκάτο της Καρινόλης και τμήμα της Στυρίας. Η περιοχή, όμως, του Klagenfurt στην Καρινθία, η οποία περιείχε μεταλλεία και κατοικείτο από Σλάβους και Γερμανούς, αποτέλεσε πεδίο οξείας αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο κρατών. Τελικά, ύστερα από δημοψήφισμα, το Klagenfurt παρέμεινε στην Αυστρία. Ο κίνδυνος της «αναθεωρητικής» Ουγγαρίας, άλλωστε, η οποία παραχώρησε μεν στη Γιουγκοσλαβία την Κροατία και τη Σλοβενία, καθώς και τις παραδονάβιες περιοχές Banat και Batcka, εξακολουθούσε να αποτελεί μια μεγάλη απειλή για το Βελιγράδι: η Ουγγαρία συμπεριλαμβανόταν στην ιταλική σφαίρα επιρροής και εξελισσόταν σε σημαντικό σύμμαχο του Μουσολίνι στα Βαλκάνια. Με τη μόνη, ωστόσο, γειτονική χώρα που είχε μάλλον φιλικές σχέσεις η Γιουγκοσλαβία ήταν η Ρουμανία, με την οποία, παρά τις διεκδικήσεις της τελευταίας για το ανατολικό Banat, που τελικά της καταχωρήθηκε, υπέγραψε σύμφωνο φιλίας το 1921. Με τη Βουλγαρία, αντιθέτως, τα πράγματα θα είναι πιο δύσκολα για τους Σέρβους, εφόσον ένα μεγάλο τμήμα της γεωγραφικής περιοχής της Μακεδονίας, 2.800 τ.χ.μ. κατά μήκος των συνόρων των δύο χωρών, παραχωρείτο στη

Γιουγκοσλαβία και ο βουλγαρικός πληθυσμός της περιοχής αυτής, 100.000 κάτοικοι περίπου, θ' αποτελεί μια μόνιμη πηγή αναταραχής στον ευαίσθητο αυτό χώρο.

Όσο για την Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, συνιστούσε ανέκαθεν για τη Σερβία ένα υπολογίσιμο σύμμαχο, εφόσον ήταν σημαντικό κέντρο ανεφοδιασμού, κυρίως σε περιόδους κρίσης. Απ' την άλλη, η Σερβία ήταν ένας πυρήνας αντίστασης εναντίον των βορείων εχθρών της Ελλάδας, δεδομένου ότι η κοιλάδα του Αξιού άνοιγε κατευθείαν το δρόμο για τη Θεσσαλονίκη. Οι σχέσεις των δύο κρατών, λοιπόν, όπως είναι εξάλλου γνωστό, ήταν πάντα φιλικές. Μετά τον πόλεμο, όμως, θα γνωρίσουν μία περίοδο έντασης, μια και η Ελλάδα από την πλευρά της θα διεκδικεί μικρή επέκταση των συνόρων της προς βορράν, αλλά και η Γιουγκοσλαβία θα επιμένει στις απαιτήσεις της για επέκταση επίσης των συνόρων της. Θα απαιτεί απόδοση των γαιών της σερβικής Μονής Χιλανδαρίου στον Άθω που είχαν απαλλοτριωθεί, αυξημένα προνόμια στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στη σιδηροδρομική γραμμή Γευγελής - Θεσσαλονίκης αλλά και, λόγω ίσως αυτών των πρωταρχικών απαιτήσεων, θα επιμένει, όπως ήδη αναφέρθηκε, για αναγνώριση και προνόμια στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Το ελεύθερο εμπόριο και ο ελεύθερος ανεφοδιασμός σε περίπτωση πολέμου θα αποτελέσουν, λοιπόν, το βασικό σημείο τριβής ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Γιουγκοσλαβία κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

Πριν από τον πόλεμο, η Σερβία δεν διέθετε εθνική θαλάσσια διέξοδο, έτσι χρησιμοποιούσε τα λιμάνια της Αυστροουγγαρίας για το εισαγωγικό και εξαγωγικό της εμπόριο. Το 80% των εξαγωγών της περνούσε από τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Όταν, όμως, η πολιτική της Βιέννης άρχισε να γίνεται εχθρική προς τη Σερβία, άρχισε και ο τελωνειακός πόλεμος. Ο «πόλεμος των χοίρων» το 1906 σηματοδοτεί μια νέα περίοδο για το σερβικό εμπόριο. Νέες διέξοδοι αναζητούνται για τα σερβικά προϊόντα. Ο υπουργός Εμπορίου Stoyanovitch θα στρέψει την προσοχή του στη Θεσσαλονίκη. Το 1906, για πρώτη φορά, εξήχθησαν από το λιμάνι της 1.613 ζώντα ζώα. Στη συνέχεια τα νούμερα αυξάνονταν και το διαμετακομιστικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης άρχισε να παίρνει σημαντικές διαστάσεις. Το 1910 περνούσε ήδη από εκεί το ήμισυ των σερβικών εξαγωγών¹¹. Η συνθήκη συμμαχίας όμως του 1913, μεταξύ της Ελλάδας και της Σερβίας, που επισημοποίησε αυτό το καθεστώς, λόγω της ασάφειάς της, αποτέλεσε και πηγή διενέξεων για μεγάλο χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο κρατών¹². Το Μάιο του 1914 υπογράφηκε

σύμβαση που ρύθμιζε τα της λειτουργίας της ελεύθερης ζώνης, σύμφωνα με την οποία εξασφαλιζόταν η ελευθερία διέλευσης του σερβικού εμπορίου μέσω Θεσσαλονίκης για μια περίοδο πενήντα χρόνων. Ωστόσο, η σύμβαση αυτή δεν επικυρώθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο, εξαιτίας της έναρξης του πολέμου. Οι Σέρβοι κατηγορήσαν τότε τους Έλληνες ότι ηθελημένα καθυστέρησαν την επικύρωση, κα-



τόπιν συνεννοήσεων με την αυστριακή κυβέρνηση, ώστε η Σερβία να μην απολαμβάνει τα προνόμια που της έδινε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, εν όψει μάλιστα του πολέμου. Όταν το 1923 θα τεθεί το θέμα της επικύρωσης της συμφωνίας του 1914, η Γιουγκοσλαβία θα έχει πλέον πολύ περισσότερες απαιτήσεις.

Στενά συνδεδεμένο με το ζήτημα της ελεύθερης ζώνης ήταν και αυτό της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης - Γευγελής. Το 1923, αφού εξασφάλισε την αγορά της γραμμής Μιτροβίτσας - Γευγελής, μήκους 285 χιλιομέτρων και τη γραμμή Σκοπίων - Ζίμπρετς, η σερβική κυβέρνηση αγόρασε, μέσω σερβικής εταιρείας, τη σιδηροδρομική γραμμή Γευγελής - Θεσσαλονίκης, μήκους 77 χιλιομέτρων, έναντι 21 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων, χωρίς όμως να έχει εξασφαλίσει τη σύμφωνη γνώμη της ελληνικής κυβέρνησης. Η ελληνική κυβέρνηση, βέβαια, από την πλευρά της προσπάθησε, μέσω ιδιωτικής επιχειρηματίας, να την επαναγοράσει προσφέροντας πολύ υψηλότερη τιμή¹³. Τη συμφωνία δε αυτή, η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση, την ανακοίνωσε επίσημα στην ελληνική, ενάμιση χρόνο αργότερα, όταν κατήγγειλε τη συνθήκη συμμαχίας του 1913. Το ζήτημα, όμως, της ελεύθερης σερβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής δεν ήταν το μοναδικό σημείο αντιπαράθεσης ανάμεσα στην Αθήνα και το Βελιγράδι. Η ύπαρξη σλαβόφωνων μειονοτήτων στη Μακεδονία ήταν άλλη μία αιτία άσκησης πίεσης

της κυβέρνησης του Βελιγραδίου προς την Αθήνα. Μετά τον πόλεμο, η Γιουγκοσλαβία θεωρούσε τους Σλάβους της Μακεδονίας Σέρβους του νότου, ενώ η Ελλάδα τους είχε καταχωρίσει επισήμως ως σλαβόφωνους Έλληνες της Μακεδονίας. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι θεωρίες περί ξεχωριστής εθνικής μακεδονικής ομάδας είχαν εξαφανιστεί, με την κατάλληλη σερβική προπαγάνδα φυσικά, μπροστά στο καινούργιο μεγάλο εθνικό κράτος¹⁴. Το πρόβλημα των μειονοτήτων της Γιουγκοσλαβίας στη Μακεδονία θα γίνει πιεστικότερο για τις σχέσεις των δύο χωρών μετά την υπογραφή του ελληνοβουλγαρικού πρωτοκόλλου, σύμφωνα με το οποίο αναγνωρίζονταν βουλγαρικές μειονότητες στη Μακεδονία.

Είναι, ωστόσο, εμφανές ότι το βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε μετά τον πόλεμο, βρισκόταν σε πλεονεκτικότερη θέση σε σχέση με την Ελλάδα. Σ' αυτήν ακριβώς τη διαφορά πρέπει ίσως ν' αναζητηθούν οι αιτίες των τεταμένων ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων κατά τη δεκαετία του 1920. Η Γιουγκοσλαβία προσπαθούσε να επωφεληθεί από αυτή την αδυναμία της Ελλάδας για να κερδίσει όσο το δυνατόν περισσότερα οικονομικά και στρατηγικά προνόμια, ενώ η Ελλάδα προσπαθούσε να βγει από το αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν, κάνοντας συνεχώς παραχωρήσεις για να διατηρήσει τα κερτιμένα και να εξασφαλίσει τη φιλία της ισχυρής Γιουγκοσλαβίας. Οι συμβου-

λές του Βενιζέλου στο υπουργείο Εξωτερικών δίνουν μια σαφή εικόνα του πνεύματος με το οποίο αντιμετωπιζόταν από τους πολιτικούς και τους διπλωμάτες η υπόθεση των αξιώσεων της Γιουγκοσλαβίας: Είναι ανάγκη να δειχθεί εκ μέρους μας το πλέον ευρύ πνεύμα όπως διευκολυνθή με κάθε τρόπον η καλή λειτουργία της σερβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης. Η κυβέρνηση πρέπει να γνωρίζει ότι θα εύρη και πλείστας αντιδράσεις εκ μέρους στενοκεφάλων, ή υπερπατριωτών ή πατριδοκαπήλων. Οφείλει να συντρίψει τις αντιδράσεις αυτές. Εφ' όσον η Σερβία θα έχη όλες τας δυνατότας ευκολίας διά το εμπόριόν της θα είναι αδύνατον να δημιουργηθή εν Σερβία ισχυρόν ρεύμα κοινής γνώμης εναντίον της κυριαρχίας μας επί της Ελληνικής Μακεδονίας. Εις εναντίαν περιστάσιν, όλη η Γιουγκοσλαβία θα εμπνευσθή από το αίσθημα ότι υπέρτατον εθνικόν συμφέρον επιβάλλει εις αυτήν να φθάση εδαφικώς μέχρι του Αιγαίου. Όταν τοιούτον αίσθημα ειλικρινές δημιουργηθή εν Σερβία καθένος εμπορεί να φαντασθή πόσον επικίνδυνος θ' αποβή η θέσις της Ελλάδος¹⁵.

Ύστερα από σαράντα περίπου χρόνια συγκρούσεων και εδαφικών ανακατατάξεων, η Βουλγαρία θα βρεθεί ηττημένη μετά τον πόλεμο και με τα σύνορά της αισθητά περιορισμένα. Παραχωρεί στη Ρουμανία την περιοχή της νότιας Δοβρουτσάς, στη Γιουγκοσλαβία τις περιοχές της Στρώμνιτσας του Τιμोक και του Tsaribrod, κατά μήκος των συνόρων της Μακεδονίας και στην Ελλάδα τη δυτική Θράκη, χάνοντας έτσι την έξοδο στο Αιγαίο, η οποία αποτελούσε μόνιμο μέλημα της πολιτικής της από το 1878. Η ήττα λοιπόν αυτή και οι ταπεινωτικές ρήτρες των συνθηκών ειρήνης συνέβαλαν στη δημιουργία επαναστατικού ρεύματος και στην ανάληψη της εξουσίας από τον σοσιαλιστή ηγέτη του αγροτικού κόμματος Α. Stambolijski. Αλλά ούτε η αγροτική μεταρρύθμιση, ούτε η πίστη του στη σλαβική αδελφότητα, και κατά συνέπεια στη Σοβιετική Ένωση, δεν εμπόδισαν τη δημιουργία έντονου εθνικιστικού κινήματος με σαφείς αναθεωρητικές τάσεις. Η αντιπολίτευση αμφισβητούσε τη μετριοπαθή πολιτική του Stambolijski, τα ανοίγματά του προς τη Σερβία και τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη καθώς και την προοπτική της Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Στη δημιουργία του κλίματος αυτού συνετέλεσε η δραστηριοποίηση της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (Ε.Μ.Ε.Ο.), αλλά και η δυσανεμία που δημιουργήθηκε από την εισροή των Βουλγάρων προσφύγων, που προτιμούσαν να εγκατασταθούν στη Βουλγαρία, παρά να υποστούν τη σερβική ή την ελληνική κυριαρχία. Ο πρώην σοσιαλιστής, και θαυμαστής του Μουσολίνι, Α. Tzankov αντι-

κατέστησε τον Stambolijski, ύστερα από πραξικόπημα που οδήγησε στη δολοφονία του τελευταίου το 1923. Το κομμουνιστικό κόμμα, δεύτερο στη βουλή μετά το αγροτικό, τέθηκε εκτός νόμου, η δράση της Ε.Μ.Ε.Ο. είχε ανεπίσημα επιτραπεί από την κυβέρνηση και η εθνικιστική πολιτική, συχνά με την υποστήριξη της Ιταλίας, έγινε η επίσημη πολιτική του κράτους, ενώ η ανεργία αυξανόταν και το νόμισμα διολίσθαινε. Ο μετριοπαθής νέος πρωθυπουργός Α. Liapchev, που αντικατέστησε τον Tzankov το 1926, δεν κατάφερε να ελέγξει τη συνεχώς αυξανόμενη δράση των τρομοκρατών κομιτατζήδων. Οι τελευταίοι μάλιστα μετά το 1926, έγιναν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα με διεθνείς συχνά διαστάσεις, εφόσον είχαν την πλήρη σχεδόν κάλυψη της φασιστικής Ιταλίας, ενώ η Αγγλία και η Γαλλία αντιδρούσαν απαιτώντας τη διάλυσή τους.

Μετά τη συνθήκη του Νειγύ τα προβλήματα πολλαπλασιάστηκαν και με την Ελλάδα. Η συνθήκη εθελούσιας μεταναστεύσεως μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, σύμφωνα με την οποία μετά το 1919 μπορούσαν να μεταναστεύσουν οι Βούλγαροι από τη Μακεδονία στη Βουλγαρία και οι Έλληνες από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα, καθώς και το συνακόλουθο πρόβλημα της ανταλλαγής των περιουσιών τους¹⁶, προστέθηκε στο μείζον πρόβλημα της απώλειας της εξόδου προς το Αιγαίο. Η Βουλγαρία απείχε πολύ από το να κάνει αποδεκτές τις ρήτρες των συνθηκών ειρήνης. Έτσι, εκτός από το πρόβλημα των μειονοτήτων, το θέμα του λιμανιού της Αλεξανδρούπολης, το οποίο είχε δικαίωμα να χρησιμοποιεί η Βουλγαρία για το διαμετακομιστικό της εμπόριο¹⁷, θα κλονίζει από τότε συνεχώς τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις. Τη Βουλγαρία δε τη συμφέρει –έγραφε στον Briand ο Γάλλος πρέσβης στη Σόφια– να ρυθμίσει το ζήτημα του Dede-Agach. Θέλει αντιθέτως να το αφήσει ανοικτό ώστε να διατηρεί εναντίον της Ελλάδας μία αφορμή για να διαμαρτύρεται¹⁸. Αφετέρου, η Ελλάδα φοβούμενη μια προσέγγιση των σλαβικών χωρών, της Βουλγαρίας με τη Γιουγκοσλαβία δηλαδή, προσπαθούσε να διατηρήσει φιλικές σχέσεις με τη Βουλγαρία, ενώ αυτή υπολόγιζε κρυφά στην υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας για να μην ενδώσει στις πιέσεις της Ελλάδας¹⁹. Εξάλλου, μία προσέγγιση με τη Βουλγαρία θα ισχυροποιούσε τη θέση της Ελλάδας απέναντι στη Γιουγκοσλαβία. Είναι αλήθεια ότι επί κυβερνήσεως Liapchev, οι σχέσεις των δύο χωρών πέρασαν μια περίοδο ύφεσης, λόγω ίσως των αγγλοφίλων τάσεων του Βούλγαρου πρωθυπουργού, ο οποίος οδηγούσε όλο και περισσότερο τη χώρα του στη σύνδεση με το αγγλικό κεφάλαιο. Παράλληλα, οι βουλγαρικές εξαγωγές αγροτικών προϊόντων προς την Ελλάδα

πολλαπλασιάζονταν και οι πιθανότητες υπογραφής εμπορικής συμφωνίας μεταξύ των δύο χωρών αυξανόνταν όλο και περισσότερο²⁰. Το σύμφωνο που υπογράφηκε όμως το Δεκέμβριο του 1927, με σκοπό να απομακρύνει τις δυσκολίες που είχαν προκύψει από την ανταλλαγή των πληθυσμών, δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Το σύμφωνο Καφαντάρη - Molloff, από το όνομα των δύο υπουργών Οικονομικών που το υπέγραψαν, έμεινε νεκρό γράμμα. Η ελληνική κυβέρνηση δεν το επικύρωσε, αφενός γιατί αυτό προϋπέθετε από την πλευρά της την καταβολή ενός σεβαστού ποσού για αποζημιώσεις και αφετέρου γιατί η Βουλγαρία δεν πλήρωνε τα πολεμικά χρέη της προς την Ελλάδα²¹. Παρά τις προσπάθειες της Ιταλίας, που επιδίωκε την προσέγγιση Ελλάδας και Βουλγαρίας, για ν' απομονώσει τη Γιουγκοσλαβία στα Βαλκάνια, και παρά την επικύρωση του συμφώνου Καφαντάρη - Molloff, οι σχέσεις των δύο χωρών θα παραμείνουν τεταμένες καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '20. Θα χειροτερέψουν αργότερα, λόγω της απομόνωσης της Βουλγαρίας από τις βαλκανικές συμμαχίες που διαγράφονταν στον ορίζοντα. Ως εκ τούτου, το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας θα χρησιμοποιηθεί ως αιχμή του δόρατος στις εκάστοτε διαφορές των δύο κρατών.

2. Η προσφυγή της Ελλάδας στην ειρηνιστική ιδεολογία της Κοινωνίας των Εθνών

Η ειρηνιστική ιδεολογία, η διεθνιστική εξωτερική πολιτική και η συλλογική ασφάλεια, που αποτελούσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της Κοινωνίας των Εθνών, κάλυπταν απολύτως, όπως έχει αναφερθεί παραπάνω, τη νέα ελληνική εξωτερική πολιτική, μετά την ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου. Αυτός είναι κυρίως και ο λόγος για τον οποίο οι αρχές αυτές υιοθετήθηκαν με συνέπεια από τις διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, όχι ασφαλώς χωρίς εξαιρέσεις. Η Ελλάς μετά την ειρήνην είναι αποφασισμένη να σεβασθή ειλικρινώς τας συνθήκας και να παραιτηθή ρητώς πάσης τυχοδιωκτικής πολιτικής κατά των γειτόνων της ων την εθνικήν υπόστασιν και ησυχίαν δεν εννοεί να ταράξη οπωσδήποτε, δηλώνει στον Μουσολίνι, τον Αύγουστο του 1923 ο υπουργός Εξωτερικών Α. Αλεξανδρής²². Ενώ, όμως, οι κανόνες της Κ.τ.Ε. συμπίπτανε απόλυτα με τα συμφέροντα της Ελλάδας, οι Μεγάλες Δυνάμεις, που στην ουσία αποτελούσαν το διεθνή οργανισμό, αδιαφόρησαν για τη διπλωματική θέση και τα συμφέροντα της Ελλάδας, εξαιτίας των καινούργιων πολιτικών και οικονομικών ισορροπιών που είχαν δημιουργηθεί στην

Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Η Αγγλία, εξακολουθώντας να ελέγχει το Σουέζ και την πρόσβαση στις Ινδίες, διατηρεί την κυριαρχία της στη Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή και υιοθετεί στα Βαλκάνια πολιτική ουδετερότητας. Αποφεύγει έτσι να αναλαμβάνει ευθύνες απέναντι στα βαλκανικά κράτη, προσέχει όμως να διατηρηθούν οι ισορροπίες στην ευαίσθητη αυτή περιοχή, χειραγωγώντας άλλες ανερχόμενες δυνάμεις στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, όπως π.χ. την Ιταλία. Επιπλέον, η εσωτερική ανωμαλία που επικρατούσε στην Ελλάδα, οι στρατιωτικές κυβερνήσεις, η εκτέλεση των έξι, το θέμα της αβασίλευτης δημοκρατίας και της συνακόλουθης πολιτικής αστάθειας έκαναν την Αγγλία αρκετά δύσπιστη απέναντί της. Είναι γεγονός, πάντως, ότι η σημασία του ελληνικού κράτους το 1923 δεν ήταν ίδια για τα αγγλικά συμφέροντα όπως το 1914 ή το 1919. Αντίστοιχη πολιτική ουδετερότητας, που απέφευγε συστηματικά την ανάληψη ευθυνών, ακολουθούσε και η Γαλλία απέναντι στην Ελλάδα. Κύριο μέλημα της εξωτερικής της πολιτικής μετά τον πόλεμο θα είναι η διατήρηση της ασφάλειας στην Ευρώπη και η απομόνωση της Γερμανίας. Κυριαρχούμενη από το φόβο της γερμανικής εκδίκησης θα έχει ως πρώτιστο στόχο τη δημιουργία ενός συστήματος ασφαλείας για τον κίνδυνο εξ ανατολών. Έτσι η Ελλάδα έμεινε έξω από τους συνδυασμούς των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης, τη Μικρή Entente δηλαδή, που αποτελούσε το βασικό άξονα συμμαχιών της για την εξουδετέρωση της Γερμανίας. Όσο για την Ιταλία, μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία, θα ηγηθεί των αναθεωρητικών κρατών στα Βαλκάνια και στην Κεντρική Ευρώπη και θα προσπαθήσει να δημιουργήσει τη δική της πελατεία, με σκοπό την αποδυνάμωση της Γαλλίας στην περιοχή. Η Ελλάδα δεν θα συμπεριληφθεί σ' αυτή την πελατεία, δεν θα μπορέσει έτσι να κερδίσει την υποστήριξη της Ιταλίας, μολονότι έδειχνε υπερβάλλοντα ζήλο προς αυτή την κατεύθυνση.

Η συγκυρία, λοιπόν, στην Ευρώπη δεν ευνοεί τους στόχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο, οι υπεύθυνοι για τη χάραξη της θα προσπαθήσουν με κάθε τρόπο να τη βγάλουν από το αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας της στάσης των Δυτικών Δυνάμεων αλλά και των Βαλκανίων γειτόνων της. Οι καλές σχέσεις με την Ιταλία, που απέρριπτε αργίσι την Κ.τ.Ε. και τους κανόνες της²³, θα γίνουν η βασική προτεραιότητα της νέας ελληνικής διπλωματίας. Ο βομβαρδισμός της Κέρκυρας από τη φασιστική Ιταλία τον Αύγουστο του 1923 και η άδικη διευθέτηση του προβλήματος από την Κ.τ.Ε. ήταν το πρώτο σύμπτωμα της αδυναμίας του διεθνούς οργανισμού να αντα-

ποκριθεί στην κύρια αποστολή που του είχε ανατεθεί, δηλαδή να προλαβαίνει τις συγκρούσεις και να διαφυλάσσει την ασφάλεια των μικρών κρατών. Παρά, ωστόσο, το επεισόδιο, η Ελλάδα φοβούμενη την πλήρη εγκατάλειψη από τις Δυτικές Δυνάμεις, θα συνεχίσει τις προσπάθειες προσέγγισης της Ιταλίας, την υποστήριξη της οποίας θεωρούσε απαραίτητη για την αποκατάσταση των σχέσεών της



με τους Βαλκάνιους γείτονές της και κυρίως με τη Γιουγκοσλαβία. Χαρακτηριστικό του κλίματος των σχέσεων και της ενδοτικότητας της Ελλάδας απέναντι στην Ιταλία αποτελεί το γεγονός ότι λίγο μετά το επεισόδιο της Κέρκυρας, κύκλοι του υπουργείου Εξωτερικών και ο Βενιζέλος συζητούσαν σοβαρά το ενδεχόμενο της αποδοχής της ιταλικής κυριαρχίας σε σημαντικό τμήμα της Δωδεκανήσου. Στις επιλογές αυτές αποφασιστικό ρόλο θα παίξει και η Αγγλία, η οποία πιέζει την Ελλάδα να δεχθεί αυτό το συμβιβασμό, απειλώντας ότι θα σταματήσει να υποστηρίζει τις ελληνικές διεκδικήσεις και την πολιτική εξασφάλισης έστω των κεκτημένων της, αν η Ελλάδα δεν δεχθεί συμβιβασμό στο δωδεκανησιακό²⁴. Άμα εγκαταλειφθώμεν υπό Αγγλίας, ζήτημα Δωδεκανήσων είναι δι' ημάς τελείως χαμένος, θα τηλεγραφήσει στο υπουργείο Εξωτερικών ο Βενιζέλος από το Παρίσι και συνεχίζει: *Επομένως επεβάλλετο κατ' εμέ να δηλωθῇ ἀνευ αναβολῆς εἰς Αγγλίαν, ὅτι ἡμεῖς θὰ ἐδεχόμεθα εὐχαρίστως λύσιν ἥτις ἀφήνει ὀριστικῶς εἰς Ἰταλίαν Ῥόδον καὶ Ἀστυπάλαιαν καὶ ὅτι εἴμεθα διατεθειμένοι ν' ἀποδεχθώμεν καὶ πάσαν ἄλλην λύσιν, ἣς τὴν ἀποδοχὴν θὰ ἐθεώρῃ ἡ Αγγλία ὡς ἐνδείξιμην*²⁵. Τρεις μόλις μήνες αλλωστε μετά το ελληνοϊταλικό επεισόδιο, ο καθηγητής Α. Ανδρεάδης δημοσίευσε άρθρο στη *Revue de Genève* όπου υποστήριζε ότι δεν υπήρχε καμία ουσιαστική διαφορά μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, καταλήγοντας ότι επρόκειτο για φανταστική σύγ-

κρουση²⁶. Είναι φανερό λοιπόν η διάθεση της Ελλάδας για συμβιβασμό, προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια των Μεγάλων Δυνάμεων για τη λύση των εκκρεμών προβλημάτων της.

Το χαρακτηριστικότερο, όμως, παράδειγμα της ενδοτικότητας της Ελλάδας απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις και στην Κ.τ.Ε. είναι η υπογραφή πρωτοκόλλου αναγνώρισης βουλγαρικών μειονοτήτων στην ελληνική Μακεδονία. Όπως προαναφέρθηκε, στις συνθήκες του Νεϊγύ και των Σεβρών υπήρχαν διατάξεις που αναφέρονταν στην εθελούσια και αμοιβαία μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων. Σύμφωνα με τις διατάξεις των συνθηκών αυτών, η Βουλγαρία και η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένες να προασπίσουν τα φυλετικά, γλωσσικά και θρησκευτικά δικαιώματα όλων των μειονοτήτων που κατοικούσαν στα εδάφη τους, εξασφαλίζοντας έτσι την ειρηνική διαβίωση στα μέλη τους²⁷. Μια μεικτή επιτροπή ανέλαβε τον έλεγχο της εφαρμογής των συμφωνιών. Επακόλουθο των συμφωνιών ήταν το έντονο μεταναστευτικό ρεύμα που παρατηρήθηκε και από τις δύο πλευρές κατά τη δεκαετία 1920-1930. Οι επιθυμίες, όμως, των δύο κυβερνήσεων αλληλοσυγκρούονταν: οι Έλληνες ήθελαν να οδηγήσουν το μεγαλύτερο αριθμό σλαβόφωνων να εγκαταλείψουν τα εδάφη τους, με διαδικασίες που χαρακτηρίστηκαν μάλιστα από τους Βουλγάρους ως καταπιεστικές, ενώ η Βουλγαρία επεδίωκε να διατηρήσει στη Μακεδονία «το εθνικό

στοιχείο πάνω στο οποίο βασιζόνταν οι διεκδικήσεις της και οι ελπίδες της», αντιτιθέμενη στην επιστροφή των υπηκόων της εντός των συνόρων της²⁸. Επιπλέον η Ελλάδα εγκαθιστούσε συχνά πρόσφυγες της Μικράς Ασίας σε ιδιοκτησίες των Βουλγάρων της Μακεδονίας και η Βουλγαρία επέτρεπε, με τη σειρά της, την εγκατάσταση Βουλγάρων υπηκόων στις γαίες των Ελλήνων που είχαν εγκαταλείψει τη Βουλγαρία, μεταναστεύοντας στην Ελλάδα²⁹.

Η ένταση, λοιπόν, συνεχώς κλιμακωνόταν στην περιοχή και τα συνοριακά επεισόδια διαδέχονταν το ένα το άλλο. Το αποκορύφωμα ήταν αυτό του Terlizt, όπου τον Ιούλιο του 1924, είκοσι περίπου Βούλγαροι, που οδηγούντο στα σύνορα υπό το λοχαγό Δοξάκη, εκτελέστηκαν, κατά πάσα πιθανότητα ύστερα από εμπλοκή με τους κομιτατζήδες. Η βουλγαρική κυβέρνηση αντέδρασε παραπονούμενη προς τη Μεικτή Επιτροπή για την απαράδεκτη κατάσταση της βουλγαρικής μειονότητας της Μακεδονίας, απαιτώντας εξακρίβωση της αλήθειας, ανάκριση και λήψη μέτρων. Διαμαρτυρήθηκε επίσης έντονα στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών για την κατάσταση που επικρατούσε στη Μακεδονία. Η ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε τις ευθύνες που της αποδίδονταν. Συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν να δημιουργηθεί, και διεθνώς και στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε., κλίμα υπέρ της Βουλγαρίας και εναντίον των ωμοτήτων που διέπραττε η Ελλάδα.

Αυτή ήταν περίπου η κατάσταση στη Μακεδονία το καλοκαίρι του 1924 όταν, στις 29 Σεπτεμβρίου, ο αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε. Ν. Πολίτης και ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών C. Kalfoff, υπέγραψαν ένα πρωτόκολλο για την προστασία των βουλγαρικών μειονοτήτων της Μακεδονίας. Σύμφωνα με αυτό, η βουλγαρική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση ενώπιον του Συμβουλίου της Κ.τ.Ε. να προστατεύει, ακολουθώντας τους όρους της συνθήκης του Νειγύ, τις ελληνικές μειονότητες που κατοικούσαν στη Βουλγαρία. Η ελληνική κυβέρνηση, αντίστοιχα, αναλάμβανε να εγγυηθεί τα δικαιώματα των βουλγαρικών μειονοτήτων που κατοικούσαν στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη συνθήκη των Σεβρών. Το καινούργιο στοιχείο, σε σχέση με τα ισχύοντα μέχρι τότε, τα οποία χαρακτηρίζονταν από ασάφεια που ευνοούσε την ελληνική πολιτική στο μειονοτικό πρόβλημα της Μακεδονίας, ήταν η πιο εξειδικευμένη αντιμετώπιση του προβλήματος των μειονοτήτων. Συστάθηκε μια επιτροπή που απαρτιζόταν από δύο ουδέτερα μέλη και δύο ομοεθνή, μόνο όμως τα ουδέτερα μέλη θα συμβούλευαν τις δύο κυβερνήσεις για τα εκκρεμή αυτά ζητήματα. Η υπερενισχυμένη αυτή εξουσία των ουδετέρων με-

λών ήταν και η βασική αιτία των αντιδράσεων από ελληνικής τουλάχιστον πλευράς. Το πρωτόκολλο εγγυόταν την προστασία των μειονοτήτων και αποθάρρυνε επομένως τη μετανάστευση, ακυρώνοντας ουσιαστικά τις διατάξεις των συμβάσεων του 1919. Έτσι θα διευκολύνονταν οι βουλγαρικές βλέψεις για μελλοντική κυριαρχία στη Μακεδονία και τη Θράκη, γιατί η αναγνωρισμένη ύπαρξη βουλγαρικής μειονότητας στα μακεδονικά εδάφη θα εμπόδιζε την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας σ' εκείνες τις περιοχές³⁰. Η Βουλγαρία, άλλωστε, αποκτούσε με αυτό τον τρόπο ένα μέσο επέμβασης στην ελληνική Μακεδονία.

Το πρωτόκολλο θεωρήθηκε μεγάλη διπλωματική επιτυχία της Βουλγαρίας, ενώ στην Ελλάδα ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων. Η κυβέρνηση φάνηκε σχεδόν απληροφόρητη για την υπογραφή του, που θεωρήθηκε διπλωματικό ολίσθημα και προσωπικό λάθος του Ν. Πολίτη, στον οποίο είχε δοθεί από πλευράς ελληνικής κυβέρνησης πλήρης ελευθερία δράσης στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε. Η λύση, μπροστά σ' αυτό το αδιέξοδο, ήταν μόνο η ανάκληση της υπογραφής του. Οι καλές σχέσεις της Ελλάδας με τους θύοντες της Κ.τ.Ε. έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχία της διαδικασίας ανάκλησης. Κατόπιν υποδείξεων του Βενιζέλου, του Αγνίδη, ανώτατου υπαλλήλου της ελληνικής αντιπροσωπίας και άλλων παραγόντων -κυρίως Άγγλων και Γάλλων- η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να υποβάλει το πρωτόκολλο στη βουλή όπου, με την έντονη πίεση και τις διαμαρτυρίες της αντιπολίτευσης, ακυρώθηκε. Στη συνέχεια ο Βενιζέλος ανέλαβε προσωπικά τη διαδικασία ανάκλησης του πρωτοκόλλου στο Συμβούλιο της Κ.τ.Ε. το Μάρτιο του 1925, υποστηρίζοντας ότι ο Πολίτης διέπραξε ένα προσωπικό λάθος.

Η αφέλεια, όμως, ενός διπλωμάτη, και μάλιστα του επιτέδου του Πολίτη, δεν είναι ίσως αρκετή να εξηγήσει μια διπλωματική «γκάφα» τέτοιου διαμετρήματος. Είναι πολύ πιθανό ο Πολίτης να υπέκυψε στις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων μελών της Κ.τ.Ε., οι οποίες ήθελαν να λύσουν το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, που αποτελούσε μια μόνιμη αιτία αναταραχών και μεγάλο πρόβλημα για το διεθνή οργανισμό. Πόσο μάλλον που ακριβώς εκείνη την εποχή η Κ.τ.Ε. πέραγε τη χροστή της περίοδο: η τόσο επιθυμητή ύφεση μεταξύ των πρώην εμπολέμων φαινόταν να γίνεται πραγματικότητα. Ένα χρόνο αργότερα θα υπογράφονταν η συνθήκη του Λοκάρνο και η Γερμανία θα γινόταν δεκτή στην Κ.τ.Ε. Τη μυστική διπλωματία αντικαθιστούσε σιγά σιγά η ανοιχτή, των συνελεύσεων και των συνεντεύξεων. Μετά την αστάθεια των ε-

τών 1919-1923, το πνεύμα της Γενεύης, που περιέκλειε το ιδεώδες της ειρήνης και της πίστης στη διεθνή συνεργασία, κέρδιζε έδαφος. Το 1924 η συγκυρία ήταν ευνοϊκή. Ο Συνασπισμός των αριστερών στη Γαλλία και οι Εργατικοί στην Αγγλία βρίσκονταν στην εξουσία και γνώριζαν, έπειτα από το αποτυχημένο πείραμα της Ruhr, και βεβαίως μετά την ενίσχυση της Γερμανίας με τα δολάρια του σχεδίου Dawes, ότι οικονομική συνεργασία με τη Γερμανία θα βοηθούσε σημαντικά στην αναγκαρότητα τους. Ο E. Herriot υποστηριζόμενος από τον J.R. MacDonald, θα αναλάβει δράση στην Κοινωνία των Εθνών, η γουιλσονική φιλοσοφία των διεθνών σχέσεων αναθεωρείται και συμφιλιώνεται με τις ανάγκες της εθνικής ασφάλειας όλων των κρατών. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1924 θα παραστούν στη συνέλευση για πρώτη φορά οι αρχηγοί της γαλλικής και της αγγλικής κυβέρνησης. Θα μιλήσουν για την αλληλένδετη σχέση αφοπλισμού, ασφάλειας και διαιτησίας. Με βάση αυτό το τρίπτυχο θα συνταχθεί το «πρωτόκολλο για τον ειρηνικό διακανονισμό των διεθνών διαφορών», περισσότερο γνωστό ως πρωτόκολλο της Γενεύης, το οποίο θα φέρει δύο υπογραφές: του Τσέχου A. Benès και του Έλληνα Ν. Πολίτη. Είναι λοιπόν λογικό ότι ο Πολίτης, ένας από τους πρωταγωνιστές του έργου του διεθνούς οργανισμού, θεώρησε ίσως σημαντικότερη την εφαρμογή και την επιτυχία του πνεύματος της Γενεύης από τα στενά εθνικά συμφέροντα. Σε μια στιγμή μάλιστα που ο εθνικισμός και η προπαγάνδα που κατευθυνόταν από τα εθνικά κέντρα διαιωνίζε τα προβλήματα σε αυτή την ευαίσθητη περιοχή, η οποία κινδύνευε να εκραγεί από στιγμή σε στιγμή εξαιτίας του προβλήματος των μειονοτήτων.

Ο Πολίτης ανήκε στην ομάδα εκείνη των πολιτικών των μικρών κρατών, μαζί με τον Benès, τον Titulesco και τον Zaleski, στους οποίους η Κ.τ.Ε. έδινε τη δύναμη να ασκήσουν επιρροή και να αυξήσουν το γόητρο της χώρας τους λόγω του ουσιαστικού ρόλου που έπαιζαν στο μηχανισμό του Οργανισμού³¹. Το πρωτόκολλο αναγνώρισης των μειονοτήτων της Μακεδονίας υπογράφεται, λοιπόν, λίγο μετά το πρωτόκολλο της Γενεύης. Επιπλέον, γνώστης της κατάστασης, ο Έλληνας διπλωμάτης δεν μπορεί να μη συνέδεσε την «καλή στάση» της Ελλάδας στην Κ.τ.Ε. με τις οικονομικές ανάγκες της χώρας. Το πρωτόκολλο υπογράφηκε λίγους μήνες μετά τη δεύτερη κρούση που έκανε η Ελλάδα, μέσω του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Α. Διομήδη, για την έκδοση του προσφυγικού δανείου που θα είχε εγγυήτρια την Κ.τ.Ε. Η δανειοληπτική ικανότητα του ελληνικού κράτους είχε προ πολλού απωλεσθεί και τα δυτικά θησαυ-

ροφυλάκια δεν δάνειζαν την Ελλάδα εάν δεν εξοφλούσε τις υποχρεώσεις της. Μόνο ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας του προσφυγικού δανείου δικαιολογούσε την έκδοσή του, και αυτό εξαρτιόταν αποκλειστικά από την καλή διάθεση της Κ.τ.Ε.³²

Ωστόσο, μία από τις σημαντικότερες συνέπειες της υπογραφής του πρωτοκόλλου Πολίτη - Kalfoff, ήταν ο αντίκτυπος που είχε στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις. Ο αντίκτυπος αυτός, εξάλλου, αποτελεί και το βασικό λόγο για τον οποίο η συμφωνία αυτή χαρακτηρίστηκε μέγα διπλωματικό λάθος. Ενάμισι μήνα αργότερα, η Γιουγκοσλαβία κατήγγειλε τη συμμαχική συνθήκη του 1913. Η δικαιολογία που πρόβαλε ήταν ότι το πρωτόκολλο αναγνώριζε τη βουλγαρική μειονότητα της Μακεδονίας και αγνοούσε τη σερβική.

Το πρόβλημα, όμως, που δημιουργήσε η υπογραφή του πρωτοκόλλου με τη Βουλγαρία δεν είναι τόσο το γεγονός της ίδιας της καταγγελίας της ελληνοσερβικής συμμαχίας, όσο ότι δόθηκε αφορμή για να δυσανεσθηθεί η Γιουγκοσλαβία σε μια περίοδο που η Ελλάδα είχε απόλυτη ανάγκη να διατηρήσει, με οποιοδήποτε κόστος, τη φιλία της. Η κατάσταση γινόταν ακόμη χειρότερη για την Ελλάδα, μπροστά στην απειλή μιας σερβοβουλγαρικής προσέγγισης, υπό τη διακριτική, συχνά, καθοδήγηση της Γαλλίας. *Για να ρίξουν τους Έλληνες στο Αιγαίο και να πάρουν όλη την ακτή θα μπορούσαν ίσως να συνεννοηθούν μεταξύ τους και πάλι οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι [...]. Γι' αυτό ίσως ο κ. Πολίτης έτρεξε στο Βελιγράδι και φάνηκε τόσο ρευστός στο θέμα της εμπορικής πρόσβασης στη Θεσσαλονίκη θα γράψει στον R. Poincaré ο πρέσβης της Γαλλίας στην Αθήνα Clément Simon³³. Ο τουρκικός κίνδυνος, εξάλλου, ήταν ορατός εκείνη τη στιγμή, δηλαδή κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Λωζάνης, και η Γιουγκοσλαβία αποτελούσε έναν πολύτιμο σύμμαχο για την Ελλάδα. Εκμεταλλευόμενη όμως την ισχυρή της θέση, η Γιουγκοσλαβία, θα διαπραγματευθεί σκληρά τα ανταλλάγματα για να πάρει θέση εναντίον της Τουρκίας και ίσως της Βουλγαρίας, όπως θα επιθυμούσε η ελληνική κυβέρνηση. Τελικά, το μόνο που κατόφερε η Ελλάδα ήταν να «υποστεί μια ψυχρολουσία», όπως θα σχολιάσει ειρωνικά ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα³⁴.*

Η σύμβαση, άλλωστε, που υπογράφηκε το Μάιο του 1923, με αποκλειστικό αντικείμενο την ελεύθερη σερβική ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, αποτελούσε συνέχεια της μη επικυρωθείσας σύμβασης του 1914 και δεν μετρίασε την ένταση μεταξύ των δύο χωρών, δεδομένου ότι οι απαιτήσεις της Γιουγκοσλαβίας ήταν τώρα πολύ περισσότερες από αυτές

του 1914. Αφετέρου, τον Ιούλιο του 1924 η Γιουγκοσλαβία ζητούσε τη ρύθμιση όλων των μικρών εκκρεμών ζητημάτων μεταξύ των δύο χωρών. Απαιτούσε το δικαίωμα δημιουργίας προξενείων, εκκλησιών και σχολείων στη Μακεδονία για τη σερβική -κατά το Βελιγράδι- μειονότητα που υπήρχε εκεί. Η καταγγελία, λοιπόν, της συμμαχίας του 1913, το Νοέμβριο του 1924, με αφορμή το πρωτόκολλο Πολίτη -



Kalfoff, ήταν περισσότερο μια ευκαιρία αναθεώρησης των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων προς όφελος της Σερβίας, παρά τα αντίποινα της σε βάρος της Ελλάδας για την υπογραφή του ατυχούς πρωτοκόλλου. Εξάλλου, η σερβική εφημερίδα *Politika* δήλωνε καθαρά στο φύλλο της της 20ής Νοεμβρίου 1924: *Η συνθήκη του 1913 δεν ανταποκρίνεται πλέον στην παρούσα κατάσταση και η Vreme της ίδιας ημερομηνίας εξηγούσε: Η κυβέρνηση μας εκτιμά ότι με την καταγγελία της συνθήκης, θα πετύχει να επιταχύνει τη λύση μιας σειράς σημαντικών εκκρεμών ζητημάτων τα οποία δεν μπορούμε εδώ και πολλά χρόνια να λύσουμε. Γι' αυτό το λόγο έκανε χρήση του δικαιώματος καταγγελίας που είχε, προσφέροντας συγχρόνως τη δυνατότητα διαπραγματεύσεως μιας καινούργιας συνθήκης³⁵.*

Η ανάληψη, εξάλλου, της εξουσίας από το εθνικιστικό σερβικό κόμμα, έκανε τη θέση της Ελλάδας ακόμα πιο δύσκολη. Η μεσολάβηση του Βενιζέλου και οι δεσμοί του με τη νέα κυβέρνηση και με τον υπουργό Εξωτερικών Nintchitch δεν κατόφεραν να λύσουν τα προβλήματα μεταξύ των δύο χωρών³⁶. Πόσο μάλλον που φήμες είχαν αρχίσει ν' ακούγονται για μία πιθανή συμμαχία και με τη Ρουμανία η οποία, ως μέλος της Μικτής Entente, ήθελε να χρησιμοποιεί και αυτή το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η Ρουμανία σχεδίαζε τη δημιουργία γέφυρας στο Δούναβη στην περιοχή του Prahono και την πρόσβαση της στη σιδηροδρομική γραμμή Prahono -

Nitch. Το ενδεχόμενο αυτό όμως γρήγορα αποτράπηκε ίσως εξαιτίας και της αρνητικής στάσης της Γαλλίας³⁷.

Η Γιουγκοσλαβία, όμως, παρέμενε ανυποχώρητη στις απαιτήσεις της για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, τη σιδηροδρομική γραμμή και τις μειονότητες. Ήταν πλέον σαφές ότι οι απαιτήσεις της αυτές έθιγαν το εθνικό γόητρο των Ελλήνων. Η ρήξη που επήλθε στις σχέσεις των δύο χωρών το Μάιο του 1925 ήταν αναπόφευκτη. Την επομένη, ωστόσο, ο Βενιζέλος σε τηλεγράφημά του στον Α. Μιχαλακόπουλο, θα επισημάνει τον κίνδυνο της ρήξης και θα τον παροτρύνει να συνεχίσει να κινείται προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης σταθερής φιλίας με τη Γιουγκοσλαβία, σίγουρος ότι αργά ή γρήγορα οι διαπραγματεύσεις θα συνεχιστούν αφού «η Σερβία έχει συμφέρον να εξασφαλίσει τις εισαγωγές της σε περίοδο πολέμου από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης». Επιπλέον, θα υπενθυμίζει στον Έλληνα πρωθυπουργό ότι δεν μπορούν να γίνουν περισσότερες υποχωρήσεις στο θέμα της ζώνης και της σιδηροδρομικής γραμμής, ενώ αντιθέτως σε αυτό των μειονοτήτων πρέπει να σεβασθούν τις αποφάσεις της Κ.τ.Ε. Τέλος, θ' αποκαλύψει ότι στην προσπάθεια επίλυσης του γιουγκοσλαβικού προβλήματος αναζητήθηκε βοήθεια μόνο από το Λονδίνο και όχι από το Παρίσι³⁸.

Η εμμονή αυτή των ελληνικών κυβερνήσεων και του Βενιζέλου για διατήρηση των καλών σχέσεων με τη γειτονική Γιουγκοσλαβία μπορεί επίσης να βρει μια πιθα-

νή εξήγηση και στην έντονη επιθυμία της Ελλάδας να αποτελέσει μέλος της Μικρής Entente. Η πατρότητα της ιδέας φαίνεται ότι ανήκε στο Βενιζέλο, ο οποίος έβλεπε σ' αυτή τη συμμαχία ένα πιθανό καταφύγιο για την Ελλάδα και έναν τρόπο για να βγει από το διπλωματικό της αδιέξοδο. Τα προβλήματα όμως ήταν πολλά. Αυτό που προβλήθηκε περισσότερο από τις τρεις πρωτεύουσες, κατά τη διάρκεια ανιχνευτικού ταξιδιού του υπουργού Εξωτερικών Αλεξάνδρη, τον Ιούνιο του 1924, ήταν η εμπόλεμη κατάσταση με την Τουρκία, η πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην Ελλάδα και το θέμα της μοναρχίας³⁹. Στην ουσία, η άρνησή τους οφειλόταν στο ασύμπτωτο των συμφερόντων των τριών χωρών, και κυρίως της Τσεχοσλοβακίας με την Ελλάδα. Δεν είχαν κανένα λόγο να την υποστηρίξουν, λόγου χάρη, εναντίον της Τουρκίας ή ακόμη και εναντίον της Βουλγαρίας, όπως και την Ελλάδα δεν την συνέφερε αντίστοιχα να λάβει μέρος σε μια διαμάχη στα βόρεια του Δούναβη. Η επίσημη άρνησή τους, λοιπόν, μετά τη συνδιάσκεψη των χωρών τους, τον Ιούλιο του 1923, ήταν ίσως αναμενόμενη. Όσο για την Ελλάδα ήθελε τη συμμετοχή σ' αυτό το συνασπισμό, αφενός για ν' αντιμετωπίσει την Τουρκία και την Βουλγαρία και αφετέρου, κατά την άποψή μου, από τον φόβο της να μείνει μόνη με τη Γιουγκοσλαβία στη ρύθμιση των εκκρεμών διμερών προβλημάτων τους.

3. Η αναποτελεσματικότητα των επιθέσεων και των υποχωρήσεων

Η ανάληψη της εξουσίας από το στρατηγό Θ. Πάγκαλο, τον Ιούνιο του 1925, σηματοδοτεί και την υιοθέτηση μιας καινούργιας μεθόδου στην εξωτερική πολιτική. Ο βενιζελικός δικτάτορας, που το Νοέμβριο του 1922, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Λωζάνης, είχε προσπαθήσει να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, δεν θα συγκατατεθεί με την τακτική της διατήρησης του status quo και της πλήρους αποδοχής των κανόνων της Κ.τ.Ε. Ο βασικός του στόχος θα είναι η αναθεώρηση της συνθήκης της Λωζάνης. Η επιθυμία του αυτή ενισχύθηκε και από την εντύπωση ότι η Αγγλία, αργά ή γρήγορα, θα ερχόταν σε ρήξη με την Τουρκία για το ζήτημα της Μοσσούλης. Στην αναθεωρητική του αυτή πολιτική θα επιδιώξει τη στενή συνεργασία με την Ιταλία και θα θεωρήσει ότι η γιουγκοσλαβική φιλία ήταν απαραίτητη για την υλοποίηση των μεγαλεπήβολων σχεδίων του. Γι' αυτό το λόγο θα επιδιώξει, με οποιοδήποτε αντίλλαγμα, την υποστήριξή της. Η λύση άλλωστε που προτίμησε να δώσει στα ελ-

ληνοβουλγαρικά συνοριακά επεισόδια, τον Οκτώβριο του 1925, αποτελεί και το πρώτο έμπρακτο δείγμα της τακτικής του στρατηγού για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της Ελλάδας με τους Βαλκανικούς γείτονές της.

Μετά την υπογραφή του πρωτοκόλλου Πολίτη - Kalfoff η κατάσταση στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα δεν είχε καθόλου βελτιωθεί και τα επεισόδια συνεχώς αυξάνονταν. Οι δολοφονίες Ελλήνων και Βουλγάρων ήταν μάλλον σύννητες φαινόμενο. Η δολοφονία όμως Έλληνα αξιωματικού, που κρατούσε λευκή σημαία και κατευθυνόταν σε τόπο διαπραγματεύσεων, πήρε τεράστιες διαστάσεις από την κυβέρνηση της Αθήνας⁴⁰. Παράλληλα με το διάδημα που έκανε η ελληνική κυβέρνηση στη Σόφια, ο ελληνικός στρατός εισέβαλε στο βουλγαρικό έδαφος. Στις 22 Οκτωβρίου τα ελληνικά στρατεύματα κατέλαβαν τρία συνοριακά φυλάκια, επιτέθηκαν στο Petritch, γνωστό κέντρο των κομιτατζήδων, και προχώρησαν πάνω από 10 χιλιόμετρα στο βουλγαρικό έδαφος. Η απάντηση της Σόφιας ήταν να καταφύγει στην Κ.τ.Ε., η οποία συγκάλυψε το Συμβούλιο, ύστερα από προσωπική παρέμβαση του ίδιου του Α. Briand, και υποχρέωσε την Ελλάδα να αποσύρει τα στρατεύματά της. Την επομένη, ο ελληνικός στρατός άρχισε ν' αποχωρεί από το βουλγαρικό έδαφος και μετά τρεις εβδομάδες η Διεθνής Επιτροπή της επέβαλε, ως υπεύθυνης για το επεισόδιο, πρόστιμο 30 εκατομμυρίων λέβα.

Η αποτελεσματική αντιμετώπιση του επεισοδίου του Petritch θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία της Κ.τ.Ε. Το επεισόδιο, όμως, αυτό πρόσφερε στη Βουλγαρία και την ευκαιρία που έψαχνε για να υποκινήσει το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, προκαλώντας τη διεθνή κοινή γνώμη. Τα επεισόδια τέτοιου είδους, όπως αυτό του Petritch, ήταν αποτέλεσμα της «βουλμίας» των νικητών που είχαν «στραγγαλίσει» τη Βουλγαρία στη συνθήκη του Νεϊγύ, έγραφαν οι βουλγαρικές εφημερίδες⁴¹. Επιπλέον, οι φήμες που είχαν αρχίσει να διαδίδονται στη Σόφια περί μελέτης σχεδίου βαλκανικής διαιτησίας από την Κ.τ.Ε., κατόπιν υποδείξεως της ελληνικής κυβέρνησης, σκλήρυναν ακόμη περισσότερο τη στάση της Βουλγαρίας, η οποία, έβλεπε στον διπλωματικό αυτό ελιγμό της Ελλάδας, τη διάθεσή της να γλιτώσει από τις συνέπειες της πράξης της συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός βαλκανικού Λοκάρνο⁴². Η εντύπωση, ωστόσο, του διεθνούς οργανισμού για την επίθεση της Ελλάδας στη Βουλγαρία ήταν εντελώς αρνητική. Η Ελλάδα έχασε το πρόνομο που είχε στην αρχή με την άψογη συμπεριφορά της μέσα σ' αυτόν, και η Βουλγαρία εκμεταλλεύθηκε την επίθεση κατά τον καλύτερο τρόπο κερδίζοντας,

στο όνομα του σεβασμού του διεθνούς δικαίου, την πλήρη υποστήριξη του οργανισμού της Γενεύης και προς στιγμήν και των κυβερνήσεων των ευρωπαϊκών χωρών. Η συμπεριφορά της Ελλάδας ήταν σκανδαλώδης και γελοία και δεν τμήα την κυβέρνηση Πάγκαλου, η οποία [...] αποτελεί τον πιο μεγάλο κίνδυνο για την ειρήνη στα Βαλκάνια, θα δηλώσει στον Briand, ο Dard, πρέσβης της Γαλλίας στη Σόφια⁴³. Ενώ ο Dechabrun στην Αθήνα θεωρούσε, πλησιάζοντας ίσως περισσότερο την ψυχολογία του Έλληνα δικτάτορα, ότι, με τέτοιου είδους πράξεις, ο Πάγκαλος ήθελε να εντυπωσιάσει την κοινή γνώμη και να της δώσει, χρησιμοποιώντας τις ίδιες μεθόδους με τον Μουσολίνι, την ικανοποίηση ενός είδους εκδίκησης για το ταπεινωτικό επεισόδιο της Κέρκυρας⁴⁴.

Η διευθέτηση του ελληνοβουλγαρικού επεισοδίου από την Κ.τ.Ε. θεωρήθηκε ως η μεγαλύτερη επιτυχία στην ιστορία της. Σ' αυτό συνετέλεσαν η ομοφωνία όλων των δυνάμεων -εύκολη εξάλλου σ' αυτή την περίπτωση- και η προσωπική παρέμβαση του Briand⁴⁵. Άλλωστε η Ευρώπη διανύει περίοδο ύφεσης ως προς τη Γερμανία: τη γνωστή φάση Briand - Stresemann, από τα ονόματα των δύο υπουργών Εξωτερικών, πρωταγωνιστών της προσέγγισης. Λίγες μόλις ημέρες πριν από το επεισόδιο του Πετρίτς, είχε υπογραφεί η συμφωνία του Λοκάρνο, και, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο οργανισμός της Γενεύης διένυε τη χρυσή του εποχή. Ένα μικρό επεισόδιο λοιπόν και μάλιστα για θέματα μειονοτήτων μεταξύ δύο μικρών κρατών δεν έπρεπε να ταράξει την ισορροπία που είχε δημιουργηθεί. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, λοιπόν, που ουσιαστικά αποτελούσαν την Κ.τ.Ε., είχαν κάθε λόγο να την βοηθήσουν για να δώσει λύση σ' ένα πρόβλημα που υπαγόταν, κατ' εξοχήν, στη δική της αρμοδιότητα και να αποδείξει με αυτό τον τρόπο την αποτελεσματικότητά της. Έτσι, ενώ η υπόθεση της Κέρκυρας είχε αποκαλύψει την ανικανότητα της Κ.τ.Ε. να λύσει τις διαφορές μεταξύ των μελών της, όταν επρόκειτο για συγκρουόμενα συμφέροντα Μεγάλων Δυνάμεων, αντιθέτως, το μικρό συνοριακό επεισόδιο στη Μακεδονία, μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, αποδείκνυε την καλή λειτουργία του μηχανισμού της Γενεύης.

Αν, όμως, το επεισόδιο του 1925 αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολιτικής του Πάγκαλου, προκειμένου να εξασφαλίσει τη δυναμική ελληνική παρουσία στα Βαλκάνια, η στάση του απέναντι στη Γιουγκοσλαβία αποδεικνύει ότι η «ηρωική» του εξωτερική πολιτική, που είχε ως βασικό στόχο τη ρήξη με την Τουρκία και την αναθεώρηση της συνθήκης της Λωζάνης, ήταν εντελώς αλλοπρόσαλλη και με αρνητικές συνέπειες για τα συμφέ-

ροντα της Ελλάδας.

Ένας από τους λόγους της πτώσης της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου, τον Ιούνιο του 1925, ήταν και η αποτυχία των διαπραγματεύσεων με τη Γιουγκοσλαβία. Τα εκκρεμή ζητήματα της ελεύθερης ζώνης, της σιδηροδρομικής γραμμής και των μειονοτήτων, βρίσκονταν στο επίκεντρο των ελληνικών ενδιαφερόντων το 1925 και το 1926. Ο στρατηγός Πάγκαλος, ωστόσο, είχε την πεποίθηση ότι για την υλοποίηση των μεγαλεπήβολων σχεδίων του είχε απόλυτη ανάγκη την υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας. Η διατήρηση όμως φιλικών σχέσεων με τη γειτονική χώρα αποτελούσε, όπως προαναφέρθηκε και για εντελώς διαφορετικούς λόγους, το βασικό άξονα των σχεδίων των βενιζελογενών διπλωματών και πολιτικών αλλά και του Βενιζέλου, ο οποίος, ως ο μεγάλος παρών - απών της ελληνικής πολιτικής σκηνής, θα την κατευθύνει και στις τελευταίες της λεπτομέρειες. Οι σχέσεις του ίδιου του Βενιζέλου με τον -πρώην βενιζελικό- δικτάτορα θα είναι μάλλον φιλικές, οι οδηγίες δε, που στέλνει από το Παρίσι, μαρτυρούν και τη στενή συνεργασία του με το υπουργείο Εξωτερικών⁴⁶. Εν τω μεταξύ, μετά την επίσημη διακοπή των συνομιλιών με τη Γιουγκοσλαβία, το Μάιο του 1925, η τελευταία, καταλαβαίνοντας ότι η Ελλάδα έχει ανάγκη τη φιλία της και επείγεται για την υπογραφή συμφώνου ανάμεσά τους, θα αυξάνει συνεχώς τις απαιτήσεις της. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα διογκώσει και το πρόβλημα των σλαβικών μειονοτήτων της Μακεδονίας. Η έμφαση που δόθηκε από την κυβέρνηση του Βελιγραδίου σ' αυτό το ζήτημα μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να πηγάζει από τη διαπίστωση ότι η προστασία και -γιατί όχι- ο έλεγχος των μειονοτήτων, που αποτελούσε βασική αρχή της μεταπολεμικής ισορροπίας και του συστήματος της Γενεύης, ήταν ένα σημείο που, όταν το πρόβαλε η Γιουγκοσλαβία, θα αποκτούσε τη νομική κάλυψη ώστε να προχωρήσει στις ευρύτερες και ουσιαστικότερες διεκδικήσεις της, όπως, π.χ., την απόλυτη ελευθερία διαμετακόμισης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η Ελλάδα, όμως, απέφευγε συστηματικά να πάρει θέση. Το ζήτημα των μειονοτήτων της Μακεδονίας αποτελούσε -όπως φαίνεται από τότε- ένα ακανθώδες πρόβλημα, που ούτε η πολιτική ηγεσία, ούτε το υπουργείο των Εξωτερικών και ακόμη περισσότερο η κοινή γνώμη δεν ήθελαν να αντιμετωπίσουν με ρεαλισμό.

Ο Βενιζέλος, ωστόσο, σαφέστατος και προφητικός στις θέσεις του, συμβούλευε, άμεσα ή έμμεσα, την κυβέρνηση να προχωρήσει στην αναγνώριση των μειονοτήτων της Μακεδονίας. Είναι παιδαριώδες, ως κάνουν μερικά εφημερίδες μας, να νομίζωμεν ότι το ζήτημα τούτο θάπτομεν ή

αποκομίζομεν, ισχυριζόμενοι ότι δεν υπάρχουν Σέρβοι εις την ελληνικήν Μακεδονίαν. Άλλωστε είτε Σέρβοι είτε Βούλγαροι βέβαιον είναι ότι υπάρχει Σλαβικόν στοιχείον εν Μακεδονία με ιδιαίτερον εθνικήν συνείδησιν. [...] Πολιτική μη πατρική απέναντι του Σλαβικού αυτού στοιχείου θ' αποτελέση τον ισχυρότερον παράγοντα, όστις θα ωθήση Βουλγαρίαν και Σερβίαν εις προσέγγισιν, η οποία θ' απο-



βή απολύτως επικίνδυνος δι' ημάς. Έχομεν καθήκον [...] απέναντι στην Κοινωνίαν των Εθνών ν' ανοίξωμεν όσα σχολεία υποχρεούμεθα [...] να διευκολύνωμεν την διατήρησιν εκκλησιών όπου η λειτουργία θα γίνεται εις την Σλαβικήν γλώσσαν. [...] Το ολιγάριθμον αυτό στοιχείον, εάν δεν σωφρονούμεν δύναται συν τω χρόνῳ ν' αποτελέση φυσίγγιον δυναμίτιδος το οποίον να συντρίψη την εν Μακεδονία θέσιν μας⁴⁷. Επιπλέον, θεωρούσε «αντιπολιτικό» και αρνητικό για την εικόνα της Ελλάδας το «στρουθοκαμηλισμό» του να αρνείται κάτι που ήξερε όλος ο κόσμος, όπως την ύπαρξη Σλάβων στην ελληνική Μακεδονία. Αυτό, όμως, που τον απασχολούσε περισσότερο στην υπόθεση των μειονοτήτων της Μακεδονίας, ήταν να μη δοθεί δικαίωμα επέμβασης στη Σερβία. Για τον λόγο αυτό, θεωρούσε ότι δεν έπρεπε να τίγεται το θέμα της εθνικής συνείδησης των μειονοτήτων αυτών, κυρίως από τις εφημερίδες, ανεξάρτητα από το τι πίστευε ο ίδιος, ώστε το Βελιγράδι να μη διεκδικεί αυτή τη μειονότητα. Και αν ακόμη όλοι οι Σλάβοι της Σλαβικής Μακεδονίας δηλώσουν αύριον ότι θεωρούν αυτούς ανήκοντας εις την Σερβικήν εθνότητα, και πάλιν θα εξακολουθήσωμεν αρνούμενοι εις την Γιουγκοσλαβίαν παν δικαίωμα επέμβασης εξ ονόματός των θα γράψει σε «απολύτως εμπιστευτική» επιστολή προς το υπουργείο Εξωτερικών⁴⁸. Είναι σαφές ότι η σλαβική Μακεδονία δεν αποτελούσε απειλή για την Ελλάδα. Η απειλή προερχόταν μόνο από τις επεκτατι-

κές βλέψεις της ίδιας της Σερβίας.

Παράλληλα με το ζήτημα των μειονοτήτων, συνεχίζονταν και οι ανεπίσημες διαπραγματεύσεις για την ελεύθερη σερβική ζώνη και τη σιδηροδρομική γραμμή. Η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε τη δημιουργία εταιρίας, η οποία θα είχε τον έλεγχο της γραμμής Γευγελής - Θεσσαλονίκης, με κεφάλαια γαλλικά ή και άλλων βαλκανικών χωρών, αλλά όχι της Σερβίας. Την πρόταση απέρριπτε, όπως ήταν φυσικό, η Γιουγκοσλαβία που ήθελε τον πλήρη έλεγχο της σιδηροδρομικής γραμμής, με μικρή ελληνική και γαλλική συμμετοχή και παράλληλα επεδίωκε πλήρη ελευθερία κινήσεων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης⁴⁹. Στα τέλη του 1925 οι διαπραγματεύσεις βρίσκονταν σε νεκρό σημείο.

Τον Ιούλιο του 1926, ο Πάγκαλος ανέλαβε προσωπικά την υπόθεση και τον Αύγουστο υπογραφόταν η σύμβαση με τη Γιουγκοσλαβία, σύμφωνα με την οποία «εγκαθίστατο ένα ξένο κράτος στη Θεσσαλονίκη». Η ζώνη αποτελούσε σερβικό έδαφος και οι ελληνικές αρχές δεν είχαν κανένα δικαίωμα επέμβασης. Η Γιουγκοσλαβία αποκτούσε το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τη ζώνη όχι μόνο για τις ανάγκες του δικού της εμπορίου αλλά και για το διαμετακομιστικό εμπόριο τρίτων κρατών. Τα σερβικά πλοία δεν θα ελέγχονταν από τις ελληνικές αρχές στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και αποκτούσαν επιπλέον το δικαίωμα ακτοπλοίας στην Ελλάδα. Ιδρυόταν εμποροβιομηχανική ζώνη, αφού η Γιουγκοσλαβία είχε το δικαίωμα ίδρυ-

σης βιομηχανικών μονάδων των προϊόντων που θα εξαγόταν από το λιμάνι. Η γραμμή Γευγελής - Θεσσαλονίκης απομονωνόταν από το υπόλοιπο σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας. Θα ελεγχόταν από ελληνοσερβική διοίκηση με γαλλική διαιτησία, αν ήταν απαραίτητο. Δημιουργείτο χωριστός σερβικός σιδηροδρομικός σταθμός, τα βαγόνια που μετέφεραν τα σερβικά προϊόντα θα έφεραν τη γιουγκοσλαβική σημαία και δεν θα ελέγχονταν από τις ελληνικές αρχές, έτσι θα διέσχιζαν την ελληνική Μακεδονία ξεκινώντας και φθάνοντας σε σερβικό έδαφος⁵⁰.

Η ικανοποίηση της Γιουγκοσλαβίας ήταν μεγάλη και οι κίνδυνοι για την Ελλάδα σαφείς: έμπαινε σε αμυντικά ή επιθετικά συστήματα, που όχι μόνο ήταν έξω από τα συμφέροντά της αλλά και περιέκλειαν και πολλές απειλές. Ήταν προφανές ότι η γραμμή Θεσσαλονίκης - Γευγελής θα ενωνόταν με τη γραμμή Βελιγράδιου - Πράγας - Βαρσοβίας - Dantzig, ανεφοδιάζοντας από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης με πολεμικό υλικό, αν ήταν ανάγκη, χωρίς καμία συμμετοχή της Ελλάδας⁵¹. Όσο για τη σλαβική μειονότητα αναγνωριζόταν ως σερβική και η Σερβία αποκτούσε το δικαίωμα επέμβασης υπέρ αυτής. Επαναλήφθηκε δηλαδή αυτό που έγινε με τις βουλγαρικές μειονότητες δύο χρόνια νωρίτερα και που απευχόταν ο Βενιζέλος. Η σύμβαση προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, θύελλα αντιδράσεων στην Αθήνα. Αλλά και στην Ιταλία, η συμφωνία αυτή ενόχλησε το Palazzo Chigi γιατί θεωρήθηκε επιτυχία της Γαλλίας, αφού εξασφάλιζε από το Αιγαίο τον πολεμικό ανεφοδιασμό των χωρών της Μικρής Entente που αποτελούσαν τους κύριους συμμάχους της εναντίον της Γερμανίας⁵².

Οι λόγοι που οδήγησαν το στρατηγό Πάγκαλο στην υπογραφή μιας τέτοιας σύμβασης με τη Γιουγκοσλαβία ήταν, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, η προσπάθεια να εξασφαλιστεί η πολυπόθητη φιλία και υποστήριξη της σε περίπτωση πολέμου με άλλο βαλκανικό κράτος⁵³. Ωστόσο, ελλείψει κειμένου, δεν αποδείχθηκε ποτέ ο επιθετικός χαρακτήρας της συμφωνίας εναντίον της Τουρκίας - όπως διατεινόταν ο ίδιος ο Πάγκαλος - δεδομένου ότι είναι πολύ πιθανό να έγιναν κάποιες προφορικές συμφωνίες ή διαβεβαιώσεις⁵⁴. Είναι, όμως, βέβαιο ότι η εξωτερική πολιτική του δικτάτορα κυριαρχείτο από την αναβίωση της Μεγάλης Ιδέας. Ο Πάγκαλος επιθυμούσε μια εντυπωσιακή εξωτερική επιτυχία όπως π.χ. ένα νικηφόρο πόλεμο με την Τουρκία. Η κρίση της Μοσσούλης του έδινε τη μεγάλη ευκαιρία. Η Τουρκία και η Μ. Βρετανία θα έρχονταν οπωσδήποτε σε ρήξη και η Ελλάδα έπρεπε να είναι έτοιμη να βοηθήσει τη σύμμαχό της Βρετανία. Συγχρόνως,

πλησιάζοντας το Μουσολίνι και έχοντας ως συμμάχους της τις δύο αυτές Μεγάλες Δυνάμεις, η Ελλάδα θα μπορούσε να ξαναπαρεί την Ανατολική Θράκη και ο Μουσολίνι θα της επέστρεφε τα Δωδεκάνησα, αφού έπαιρνε την Αττάλεια⁵⁵. Το σύμφωνο, που υπογράφηκε τον Ιούνιο του 1926 μεταξύ Τουρκίας και Μ. Βρετανίας, σύμφωνα με το οποίο η Τουρκία αναιμάκτα παραχωρούσε στο Ιράκ ένα μεγάλο κομμάτι της Μοσσούλης, δεν άλλαξε, φαίνεται, καθόλου τα σχέδια του στρατηγού. Η Γιουγκοσλαβία θα γινόταν ο καλύτερος σύμμαχός του για την υλοποίηση των σχεδίων του. Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και οι μειονότητες της Μακεδονίας ήταν το αντάλλαγμα.

4. Σωστοί ελιγμοί και νέες βαλκανικές προοπτικές

Η οικονομική κυβέρνηση που ανέλαβε την εξουσία, μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου, έπειτα από τις αποτυχημένες προσπάθειες της προσαρμογής στους κανόνες της Κ.τ.Ε. και της αναθεωρητικής πολιτικής, ακολούθησε την τακτική των διμερών σχέσεων και της ισορροπίας των δυνάμεων. Τα δελεαστικά συνθήματα «τα Βαλκάνια στους βαλκανικούς λαούς» και του «βαλκανικού Λοκάρνο» που επικρατούσαν στις περισσότερες βαλκανικές χώρες «έπρεπε να προσαρμοστούν στα μέτρα μας», όπως έλεγε ο υπουργός Εξωτερικών Α. Μιχαλακόπουλος. Η μόνη σίγουρη οδός για την επίτευξη μιας τέτοιας λύσης ήταν η σύναψη διμερών συμφώνων που έλυναν ήρεμα τις διαφορές μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Έτσι, λοιπόν, οι προσπάθειες για προσέγγιση με τις βαλκανικές χώρες συνεχίστηκαν και επί οικονομικής για να καταληξουν, επί Βενιζέλου, σε συμφέροντες -ή μη- συμφωνίες.

Η φιλία της Γιουγκοσλαβίας, παρά την απόρριψη των συμβάσεων του Πάγκαλου από το ελληνικό κοινοβούλιο, εξακολουθούσε να αποτελεί προτεραιότητα της οικονομικής κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος από την πλευρά του, επέμενε για την αναγκαιότητα υπογραφής συμφώνου φιλίας με το Βελιγράδι, ενώ παράλληλα απέρριπτε οποιαδήποτε πρόταση επανεξέτασης ή διόρθωσης της προηγούμενης ρύθμισης⁵⁶. Τα πράγματα, ωστόσο, δεν ήταν εύκολα για την Ελλάδα, δεδομένου ότι, λόγω της τεράστιας σημασίας του λιμανιού της Θεσσαλονίκης για τα Βαλκάνια και τις χώρες της Μικρής Entente, το ενδιαφέρον και οι πιέσεις από τις Μεγάλες Δυνάμεις ήταν πολύ έντονες. Το όλο ζήτημα περιστρεφόταν γύρω από την ελεύθερη διέλευση πολεμικού υλικού σε περίοδο πολέμου. Η σύμβαση, άλλωστε, της 10ης Μαΐου 1923 ήταν ασαφής και προέβλεπε

ότι όλα τα εμπορεύματα, που θα αποστέλλονταν από το μεθοριακό σταθμό προς τη ζώνη και τανάπαλιν, θα θεωρούνταν από ελληνικής πλευράς, ως εμπορεύματα υπό διαμετακόμιση. Η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση να μην παρεμβάλλει κανένα εμπόδιο σ' αυτή τη διαμετακόμιση, οποιαδήποτε και αν ήταν η φύση των διαμετακομιζόμενων εμπορευμάτων⁵⁷. Οι Σέρβοι γνώριζαν φυσικά τις δυνατότητες που είχαν και πάνω εκεί βάσιζαν τις μέχρι τότε διεκδικήσεις τους. Οι Έλληνες, λοιπόν, έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικοί και επιδέξιοι για να καταφέρουν να συνδυάσουν αυτό το δικαίωμα των Σέρβων με μια συνθήκη φιλίας, αποφεύγοντας, παράλληλα, να προβάλουν τις διεκδικήσεις τους σε τέτοιο βαθμό ώστε να τους πουν οι Σέρβοι «πολύ καλά, θα πάμε λοιπόν στη Χάγη», όπως εύστοχα παρατήρησε ο πρέσβης της Ελλάδας στο Βελιγράδι⁵⁸. Οι προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης για να πετύχουν τέτοιου είδους ισορροπίες αποδείχθηκαν μια επικίνδυνη ακροβασία, δεδομένου ότι οι Σέρβοι απειλούσαν επιπλέον και με μια πιθανή σερβοβουλγαρική προσέγγιση η οποία, το γνώριζαν καλά, αποτελούσε μόνη απειλή για τα ελληνικά συμφέροντα: Ενωμένοι οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι θα διεκδικούσαν με κοινή συμφωνία από την Ελλάδα, ταυτοχρόνως τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα. Το βαλκανικό Λοκάρνο σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν η κατάκτηση των Βαλκανίων από 18 εκατομμύρια Σλάβους.

Η είσοδος της Ιταλίας και η πιθανότητα ελληνοϊταλικής προσέγγισης σ' αυτό το επικίνδυνο παιχνίδι της ελληνοσερβικής ισορροπίας θα παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διευθέτηση των σχέσεων των δύο χωρών. Κατ' εξοχήν ιταλόφιλος ο νέος υπουργός Εξωτερικών Α. Μιχαλακόπουλος, θα θέσει ως προτεραιότητά του την υπογραφή συμφώνου φιλίας με την Ιταλία. Θα πάει στη Ρώμη στις αρχές του 1927 για να ευχαριστήσει το Μουσολίνι για την υποστήριξη του στην Ελλάδα κατά τη συζήτηση στην Κ.τ.Ε. για την έκδοση των δανείων και δεν θα επιμένει για τη λύση του ακανθώδους προβλήματος των Δωδεκανήσων. Το Quai d'Orsay ανησυχεί γιατί θεωρεί ότι το κλειδί των βαλκανικών εξελίξεων θα βρεθεί στα χέρια της Ιταλίας, και κατ' επέκταση της Αγγλίας, και το Βελιγράδι βλέπει σ' αυτή την προσέγγιση «άλλον έναν κρίκο στην αλυσίδα με την οποία η Ιταλία θα κύκλωνε την Γιουγκοσλαβία»⁵⁹. Το δεύτερο ταξίδι του Μιχαλακόπουλου στο Μιλάνο και η συνάντησή του πάλι με το Μουσολίνι προκάλεσαν έντονες ανησυχίες, δεδομένου ότι προστέθηκε ο ενδεχόμενος κίνδυνος υπογραφής ενός τριμερούς συμφώνου με τη συμμετοχή της Τουρκίας⁶⁰. Η επίσκεψη του Ν. Πολίτη στο Quai d'Orsay δεν αρκούσε για να

καθησυχάσει τους γαλλικούς φόβους ως προς το ενδεχόμενο της απομόνωσης της Γιουγκοσλαβίας, την απώλεια του ελέγχου των Βαλκανίων και κατά συνέπεια του πολύτιμου λιμανιού της Θεσσαλονίκης.

Η ελληνοϊταλική προσέγγιση αποτελούσε, λοιπόν, το προσφορότερο μέσο εξισορρόπησης των πιέσεων της Σερβίας προς την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος, που ανέλαβε την εξουσία τον Αύγουστο του 1928, γνώριζε πολύ καλά τη δυνατότητα που του παρείχε η προσέγγιση με την Ιταλία και, ακολουθώντας με συνέπεια την πολιτική του προκατόχου του, προσπάθησε να την εκμεταλλευθεί κατά τον καλύτερο τρόπο. Στις 23 Σεπτεμβρίου υπογράφεται στη Ρώμη συνθήκη «Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού» με την Ιταλία. Επρόκειτο για συνηθισμένο διμερές σύμφωνο που ακολουθούσε τα πρότυπα της εποχής και ρύθμιζε με τη μέθοδο της συνδιαλλαγής, της διαιτησίας και του δικαστικού διακανονισμού την επίλυση των διαφορών μεταξύ των κρατών⁶¹. Το σημαντικότερο κέρδος για την Ελλάδα από την υπογραφή αυτού του συμφώνου ήταν ότι το ένα κράτος θα κάλυπτε το άλλο σε περίπτωση έξωθεν απειλής, παρέχοντάς του πολιτική και διπλωματική υποστήριξη. Οι διαφορές του παρελθόντος είχαν ξεχαστεί και η Ελλάδα είχε παραιτηθεί από τις διεκδικήσεις της στο Δωδεκανησιακό. Το Δωδεκανησιακόν ζήτημα [...] δεν υφίσταται μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας [...] υφίσταται μόνον μεταξύ των Δωδεκανησίων και της Ιταλίας ως ακριβώς το Κυπριακόν ζήτημα είναι ουχί μεταξύ Ελλάδος και Αγγλίας, αλλά μεταξύ Αγγλίας και Κυπριακού λαού, θα δηλώσει ο Βενιζέλος στο *Ελεύθερον Βήμα*, αμέσως μετά την υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου⁶². Η κίνηση αυτή προσέγγισης με την Ιταλία έγινε, άλλωστε, και σε μια στιγμή που οι αναθεωρητικές τάσεις της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής είχαν αρχίσει να αποσαφηνίζονται. Μετά την παραίτηση του μετριοπαθούς γενικού γραμματέα του ιταλικού υπουργείου Εξωτερικών S. Contarini, τον Ιανουάριο του 1926, ο Μουσολίνι απαλλάσσεται από τις εσωτερικές αντιθέσεις και η εξωτερική του πολιτική γνωρίζει μια νέα καμπή. Θα προσπαθήσει να συσπειρώσει γύρω από την Ιταλία όλα τα δυσαρεστημένα κράτη, επιδιώκοντας με κάθε μέσο να απομονώσει τη Γιουγκοσλαβία. Το Σεπτέμβριο θα υπογράψει σύμφωνο φιλίας με τη Ρουμανία, πράγμα που θα κάνει πιο εύθραυστο το γαλλικό σύστημα ασφάλειας στα Βαλκάνια και το Νοέμβριο του 1926 θα υπογράψει τη συνθήκη των Τιράνων, που μετέτρεπε την Αλβανία σε ιταλικό προτεκτοράτο. Παράλληλα, ο Ιταλός δικτάτορας θ' αρχίσει να χρηματοδοτεί στη Γιουγκοσλαβία τους εθνικιστές

που μάχονταν κατά της κεντρικής εξουσίας του Βελιγραδίου, όπως τους Ουστάσι στην Κροατία και τους Βούλγαρους στη Μακεδονία. Τον Απρίλιο του 1927 θα υπογραφεί το ιταλοουγγρικό σύμφωνο φιλίας που θα προκαλέσει την ανησυχία της Γαλλίας και ακόμη περισσότερο της Γιουγκοσλαβίας. Ο A. Chamberlain, όμως, θα είναι πολύ ευχαριστημένος που βρήκε έναν ισχυρό συνομιλητή στην Ευ-



ρώπη, γιατί είχε αρχίσει ν' ανησυχεί από το ειδύλλιο Briand -Stresemann που κινδύνευε να περιθωριοποιήσει τη δράση της Αγγλίας στα ευρωπαϊκά πράγματα⁶³. Η ελληνοϊταλική, λοιπόν, προσέγγιση γινόταν σε 'μια στιγμή που η Γιουγκοσλαβία και η Γαλλία είχαν κάθε λόγο να ανησυχούν για το ενδεχόμενο τηςπραγματικής απομόνωσης της πρώτης. Το παράδοξο ήταν ότι, ενώ η αρχή «τα Βαλκάνια στους βαλκανικούς λαούς», που αποτελούσε τον βασικό άξονα της πολιτικής του Βελιγραδίου και έδειχνε να τον ασπάζεται και η Ελλάδα, παραβιάστηκε από την Ιταλία στην περίπτωση της Αλβανίας, η Ελλάδα, βαλκανικό κράτος, έμενε ουδέτερη σε περίπτωση ιταλοσερβικής σύρραξης.

Η αποτελεσματικότητα των κινήσεων του Βενιζέλου, αλλά και του προκατόχου του Μιχαλακόπουλου, φάνηκε πάρα πολύ γρήγορα. Ένα μήνα αργότερα υπογράφεται το ελληνογιουγκοσλαβικό σύμφωνο φιλίας με όρους που συνέφεραν την Ελλάδα. Ο Βενιζέλος έκανε ελιγμό. Το ελληνο-ιταλικό σύμφωνο ήταν μια έκπληξη και μια αισθητή αποτυχία για τη Γιουγκοσλαβία, θα γράφει στον A. Briand ο Γάλλος πρέσβης στο Βελιγράδι⁶⁴. Ο Έλληνας πρωθυπουργός κατάφερε να καλυφθεί πλήρως η Ελλάδα για το κρίσιμο ζήτημα της διέλευσης όπλων από την ελεύθερη ζώνη του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, υπενθυμίζοντας και υπογραμμίζοντας ότι το όλο πρόβλημα ήταν οι σχέσεις, καλές ή κακές, μεταξύ των δύο χωρών. Έπεισε, λοιπόν, τον Marincovic ότι αν η

κυριαρχία της θαλάσσης ανήκει εις τον αντίπαλον της Γιουγκοσλαβίας, ζήτημα διαμετακομίσεως δεν τίθεται, διότι το υλικόν πολέμου δεν δύναται καν να φθάση εις Θεσσαλονίκην. Αν ο αντίπαλος της Γιουγκοσλαβίας δεν είναι κύριος της θαλάσσης, τότε το παν θα εξηρατό εκ των σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών. Αν αι σχέσεις είναι καλαί, μετά ή άνευ συνθήκης η Ελλάς θα παράσχη πάσαν διευκόλυνσιν· αν τουναντίον αι σχέσεις είναι κακαί, εις ουδέν θα ωφελήση η ύπαρξις μιας συμφωνίας, των ελληνικών αρχών δυναμένων, πάντοτε εν τη πράξει να παρακωλύσωσι την διαμετακόμισιν⁶⁵. Η συμφωνία της 11ης Οκτωβρίου 1928 προέβλεπε αποκατάσταση των φιλικών σχέσεων μεταξύ Αθηνών και Βελιγραδίου. Επρόκειτο και πάλι για σύμφωνο φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού πενταετούς διάρκειας κατά το ελληνοϊταλικό πρότυπο. Όσο για τα εκκρεμή ζητήματα της αιδηροδρομικής γραμμής και της ελεύθερης σερβικής ζώνης, θα ρυθμιζόνταν με δεύτερο πρωτόκολλο, βάσει της σύμβασης του 1923. Επιπλέον, η Σερβία δεν είχε καμία αξίωση αναγνώρισης της σλαβικής μειονότητας της Μακεδονίας.

Αν και το αποκορύφωμα της διπλωματικής δραστηριότητας του Βενιζέλου της τετραετίας 1928-1932 θεωρήθηκε το σύμφωνο με την Τουρκία του 1930, οι συμφωνίες με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία ήταν αναμφίβολα πολύ μεγάλες επιτυχίες για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Της έδωσαν μια νέα ώθηση μετά την πενταετή

της απομόνωσης. Η επιστροφή, λοιπόν, του Βενιζέλου στην Ελλάδα συνέβαλε στην ευνοϊκή λύση των εκκρεμών προβλημάτων με τα γειτονικά κράτη.

Αλλά το πρόβλημα των Βαλκανίων, δέκα χρόνια μετά τις συνθήκες ειρήνης, παρέμενε η Βουλγαρία, η οποία εξακολουθούσε να αποτελεί απειλή για τις εύθραυστες ισορροπίες που διαμορφώνονταν μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Ο Βενιζέλος και η βενιζελική ομάδα του υπουργείου Εξωτερικών θα καταλάβουν πολύ νωρίς τη σημασία της σύναψης καλών σχέσεων με τη Βουλγαρία και θα επιδιώξουν με κάθε μέσο αυτή την προσέγγιση. Συνεπώς, δεν θα ενθουσιαστούν με την προοπτική της βαλκανικής συνεννόησης που απέκλειε τη Βουλγαρία και είχε αρχίσει να διαγράφεται ήδη στον ορίζοντα από τα τέλη της δεκαετίας του '20⁶⁶. Οι προσπάθειες για την αποκατάσταση φιλικών σχέσεων με τη Βουλγαρία θα ενταθούν μετά το επεισόδιο του Petrich. Το άρθρο του Α. Μακκά, συνεργάτη του Βενιζέλου, στο περιοδικό *La Revue des Nations* τον Απρίλιο του 1927 με τον τίτλο «Οι προϋποθέσεις της βαλκανικής συνεννόησης» δίνει μια σαφή εικόνα των διαθέσεων και των ανοιγμάτων που ήταν διατεθειμένη η Ελλάδα να κάνει, απέναντι στη Βουλγαρία, προκειμένου να κερδίσει τη φιλία της. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η Βουλγαρία θα μπορούσε ενδεχομένως να συμμετάσχει σε ένα σχήμα που θα περιλάμβανε όλα τα βαλκανικά κράτη⁶⁷. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η θέση της Ελλάδας στη Μακεδονία κινδύνευε από την πιθανή σερβοβουλγαρική προσέγγιση – ακόμη και μετά την υπογραφή του ελληνοβουλγαρικού συμφώνου φιλίας. Ανεξάρτητα, όμως, από την έκβαση των σερβοβουλγαρικών σχέσεων, θεωρούσε συμφέρουσα την ειρηνική διευθέτηση των διαφορών μεταξύ των δύο χωρών. Μέσα σε αυτή τη λογική, λοιπόν, ο Βενιζέλος πρότεινε στη Βουλγαρία εμπορική έξοδο στο Αιγαίο μέσω Θεσσαλονίκης, κατά το σερβικό πρότυπο και, για τη διευκόλυνση του εμπορίου της, την ένωση των ελληνοβουλγαρικών σιδηροδρόμων⁶⁸. Η κυβέρνησή του θα επικυρώσει επίσης τη συμφωνία Καφαντάρη -Molloff, παρά τις διαφωνίες της αντιπολίτευσης. Αλλά η συμφωνία αυτή δεν έλυσε τα προβλήματα των βουλγαρικών μειονοτήτων της Μακεδονίας. Η Βουλγαρία εξακολουθούσε να αρνείται οποιαδήποτε συνεργασία με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Μια τέτοια διαλλακτική στάση θα σήμαινε άλλωστε παραίτηση από τις διεκδικήσεις της για αναθεώρηση της συνθήκης του Νειγύ. Πάντως, το θέμα των μειονοτήτων θα προβάλλεται κάθε φορά από τη Βουλγαρία ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη σύναψη φιλικών σχέσεων με τους γείτονές της. Θα συζητείται δε πάντα στις διμερείς συζη-

τήσεις των αντιπροσώπων της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, καθώς και στις συναντήσεις στο πλαίσιο της Κ.τ.Ε. Ήταν σαφές ότι η Βουλγαρία εξακολουθούσε να προβάλλει το πρόβλημα των ολαβόφωνων της Μακεδονίας, τόσο προς την πλευρά της Γιουγκοσλαβίας όσο και της Ελλάδας, γιατί ήταν το μόνο μέσο ώστε να πετύχει την, έστω και μερική, αναθεώρηση των συνόρων της. Το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών επέμενε στις προσπάθειες προσέγγισης και εύρεσης λύσης, προβαίνοντας «εν ανάγκη εις θυσίας» στις απαιτήσεις της Βουλγαρίας για τις μακεδονικές μειονότητες. Παρά τις μεσολαβητικές πρωτοβουλίες του Foreign Office, όμως, δεν θα βρεθεί κανένας διάυλος επικοινωνίας με τη Βουλγαρία⁶⁹.

Εν τω μεταξύ, έχουν τεθεί οι βάσεις για τη δημιουργία της Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Οι βαλκανικές συνδιασκέψεις έχουν αρχίσει και η πιθανότητα σύναψης οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών σχέσεων μεταξύ όλων των κρατών της Βαλκανικής φαίνεται ότι μπορεί να γίνει πραγματικότητα. Το ζήτημα των μειονοτήτων προβάλλεται ως το βασικό εμπόδιο για την ευόδωση των σκοπών των βαλκανικών συνδιασκέψεων. Η επιμονή, όμως, της Βουλγαρίας να το θέσει από την αρχή υπό συζήτηση, ακριβώς για να εκφράσει τη δυσανεξία της για το καθεστώς που της επιβλήθηκε από τις συνθήκες ειρήνης, προσδιορίζει και τις δυνατότητες επιτυχίας της βαλκανικής συνδιάσκεψης. Η πρόταση Παπαναστασίου για πολιτική προσέγγιση, οικονομική συνεργασία, τελωνειακή ένωση, ελεύθερη εργασία και εγκατάσταση των Βαλκάνιων υπηκόων, αποσκοπούσε, μεταξύ άλλων, στο να ανοίξει το δρόμο για την οικονομική διείσδυση και την επικράτηση των Ελλήνων και πάλι στην Τουρκία. Η πρόταση αυτή αποτελούσε, ίσως, ένα είδος μεγαλοϊδεατισμού προσαρμοσμένου στα καινούργια δεδομένα της Βαλκανικής⁷⁰. Για χάρη αυτού του ρομαντικού οράματος, ο Παπαναστασίου θα παραβλέψει το ζήτημα των μειονοτήτων, το οποίο σίγουρα δεν ήταν το σοβαρότερο για την επίτευξη των στόχων της βαλκανικής ένωσης. Θα δώσει, έτσι, την ευκαιρία στην υπόλοιπη πολιτική ηγεσία, και κυρίως στο Βενιζέλο, να εκφράσουν καθαρά την αντίθεσή τους με τις ουτοπικές αυτές προτάσεις του ηγέτη του εργατοαγροτικού κόμματος⁷¹. Στην ουσία, οι αντιθέσεις ήταν αλλού. Ο Βενιζέλος θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση τη συμμετοχή της Βουλγαρίας σε οποιοδήποτε βαλκανικό σχήμα συνεργασίας, πίστευε στην αποτελεσματικότητα των διμερών, και όχι των πολυμερών, συμφωνιών και δεν ήθελε να δυσανεχτεί την Ιταλία. Η πολιτική του Βενιζέλου, δηλαδή, είχε αρχίσει να διαφοροποιείται σαφώς απέναντι στις Δυνάμεις και κυ-

ρίως απέναντι στη Γαλλία. Η τελευταία, εξάλλου, έδειχνε φανερά την εχθρότητά της προς τον Βενιζέλο, ιδίως μετά «τη μάχη με την οποία καταπολέμησε το Βαλκανικό Σύμφωνο»⁷². Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, άλλωστε, οι πολιτικές απόψεις του Παπαναστασίου αντιστρατεύονταν όλο και περισσότερο τη βενιζελική πολιτική. Ο Παπαναστασίου είχε πλέον σαφείς φιλοδυτικές τάσεις, πίστευε στο δυτικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και θεωρούσε την ευρωπαϊκή ενοποίηση που πρότεινε ο Α. Briand ως άμεσα συνδεδεμένη με τη βαλκανική ενοποίηση που ο ίδιος οραματιζόταν. Ασπαζόταν την αναγκαιότητα του αντικομμουνιστικού μπλοκ και θεωρούσε την πρόταση Briand αναγκαία συσπείρωση του συστήματος της αγοράς⁷³. Αντιθέτως, την τετραετία 1928-1932, ο Βενιζέλος θα επιχειρήσει μια πιο αδέσμευτη πολιτική. Όταν, λοιπόν, ο Παπαναστασίου υποστήριζε την ένταξη της Ελλάδας σε ευρύτερα θεσμικά πλαίσια (Ευρώπη - Βαλκάνια), ο Βενιζέλος επέμενε στον άξονα Ελλάδας - Ιταλίας, Ελλάδας - Τουρκίας, προσπαθώντας να προσθέσει και αυτόν της Βουλγαρίας, γιατί θεωρούσε ότι έδινε τη δυνατότητα στην Ελλάδα, με τις διμερείς συμβάσεις, να ανεξαρτητοποιηθεί απέναντι στις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Γαλλίας.

Όσο για το ζήτημα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, θα αποδειχθεί για άλλη μία φορά ότι ήταν πρόφαση και προσχηματική επιλογή για πολιτικούς ελιγμούς και εθνικές διεκδικήσεις: η Βουλγαρία θα το επικαλείται συνεχώς και θα το προτάσει, προκειμένου να πετύχει την πολυπόθητη αναθεώρηση των συνόρων της. Ο Βενιζέλος θα το χρησιμοποιεί ως ένα από τα μέσα για να εκφράσει την αποδοκιμασία του για τη βαλκανική ενότητα – ενώ θα το παρακάμπτει όταν πρόκειται για άμεση ελληνοβουλγαρική συνεννόηση. Ο Παπαναστασίου, τέλος, θα το παραβλέπει, προκειμένου να πραγματοποιήσει το μεγαλεπήβολο σχέδιο της ένωσης των βαλκανικών κρατών. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. P. Renouvin, «Les crises du XXème siècle», τ. 7 (I), στο *Histoire des Relations Internationales*, Παρίσι 1969, σσ. 130-138.
2. R. Girault - R. Frank, *Turbulente Europe et nouveaux mondes 1914-1941*, Παρίσι 1988, σσ. 67-94.
3. J.B. Duroselle, *Histoire Diplomatique de 1919 à nos jours*, Παρίσι 1973, σσ. 9-36.
4. E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1991, σσ. 131-132.
5. R. Girault, ό.π., σσ. 107-110.
6. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάν-*

νης. Η κρίσιμος καμή Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928, Θεσσαλονίκη 1977.

7. Λ. Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)» στο Βενιζελισμός και Αστικός Εξοπλισμός, επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο 1988.
8. Σύμφωνα με την πρώτη επίσημη στατιστική το 1921, στο βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, υπήρχαν:

Σέρβοι - Κροάτες	8.911.509
Σλοβένοι	1.019.997
Γερμανοί	505.790
Μαγυάροι	467.658
Αλβανοί	439.658
Ρουμάνοι	231.068
Τούρκοι	150.322
Τσέχοι και Σλοβάκοι	115.532
Ρουθίνοι	25.615
Ρώσοι	20.568
Πολωνοί	14.764
Ιταλοί	12.553
Υπόλοιποι	69.878
Σύνολο	11.984.911

 G. Castellan, *Histoire des Balkans XIVe-XXe siècle*, Παρίσι, 1991, σ. 410.
9. A.A.E. Europe, 1918-1929. Balkans, 1, Νότα για τον πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου, Βελιγράδι, 25/12/1925.
10. Η συμφωνία αυτή επιβεβαιώνει τη φιλογαλλική κατεύθυνση της μικρής Entente. Του συστήματος δηλαδή συμμαχιών που υπογράφηκε μεταξύ της Γιουγκοσλαβίας, της Ρουμανίας και της Τσεχοσλοβακίας, το 1920-1921 με σκοπό να εμποδίσει την ανασύσταση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Στην αρχή η Γαλλία δεν συμμετείχε σε αυτό το συμμαχικό σύστημα. Αντιθέτως μάλιστα, το 1920 ήταν υπέρ της επαναφοράς των Αψβούργων. Όταν όμως απέτυχε η απόπειρα ανασύστασης της αυτοκρατορίας το 1921 και άλλαξε η ηγεσία του Quai d'Orsay, η Γαλλία αποφάσισε να γίνει ο προστάτης του συστήματος αυτού της Κεντρικής Ευρώπης. Πόσο μάλλον που η συμφωνία του Λοκάρνο το 1925 εξασφάλισε ουσιαστικά μόνο τα δυτικά σύνορα της Γερμανίας και όχι τα ανατολικά. Έτσι υπέγραψε μεταξύ του 1926 και του 1927, διμερείς συμφωνίες με τα κράτη της μικρής Entente. Με αυτό το σύστημα συμμαχιών «η Γαλλία ήλπιζε να δημιουργήσει, στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, το υποκατάστατο της παλιάς ρωσικής συμμαχίας». Ph. Bernard, «La fin d'un monde 1914-1929», στο: *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*, τ. 12, Παρίσι 1975, σ. 147.
11. Για την ελεύθερη σερβική ζώνη της Θεσσαλονίκης, βλ. σχετικά, Vilimanovitch, *Zone libre Serbe à Salonique*, Παρίσι 1926. P. Dertilis, *La zone franche de Salonique et les accords Greco-Yougoslaves*, Παρίσι 1928. Δ. Παπαμιχαλόπουλου, *Η ελευθέρω σερβική ζώνη Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1958.
12. Το άρθρο 7 της Συνθήκης Συμμαχίας μεταξύ των δύο κρατών ανέφερε ότι: η Ελληνική Κυβέρνησις, και υπό τον όρον της ολοκληρωτικής περιφρουρήσεως των κυριαρχικών αυτής δικαιωμάτων, ανελάμβανε την υποχρέωσιν όπως εξασφάλιση, διά χρονικήν περίοδον πενήντα ετών, την

πλήρη ελευθερίαν του σερβικού διαμετακομιστικού εμπορίου διά του λιμένος της Θεσσαλονίκης, ως και την ακώλυτον μεταφοράν τούτου από του λιμένος εις τα Σκόπια και το Μοναστήριον και τανάπαλιν, διά του ελεγχόμενου παρ' αυτής τμήματος του σιδηροδρομικού δικτύου, Δ. Παπαμιχαλόπουλος, ό.π., σ. 51.

13. «Προσωπικώς εσχημάτισα πεποιθήσιν ότι με τεσσαράκοντα τέσσαρα (44) εκατομμύ-



ρια φράγκων γαλλικών δυνάμεθα αποκτι-σμεν γραμμήν και ότι τούτο ανταποκρί-νεται εις επιθυμίαν σημερινής κυβερνή-σεως κυρίου Πάσιτς», εκμυστηρεύτηκε ο Μιχαλακόπουλος στο Βενιζέλο. Α.Β., φκ. 44, Αθήνα, 25/1/1925.

14. E. Kofos, «National Heritage and National Identity in Nineteenth -and Twentieth-Century Macedonia» στο *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, επιμ. M. Blin-khorn Th. Veremis, ΕΛΙΑΜΕΠ, 1989, σ. 116.
15. Α.Β., φκ. 272, «Απολύτως Εμπιστευτι-κόν», Βενιζέλος προς υπ. Εξ., 20-30/1/1926.
16. Α. Α. Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925, βλ. επίσης, Α. Α. Πάλλης, *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*. Κωνσταντινούπολη 1920, S.P. Ladas, *The exchange of minorities Bulgaria, Greece, Turkey*, Νέα Υόρκη 1932.
17. Στο πλαίσιο της Συνθήκης των Σεβρών υπογράφηκε και συνθήκη περί Θράκης σύμ-φωνα με την οποία εξασφαλιζόταν για τη Βουλγαρία ελευθερία διαμετακομίσεως εμπορευμάτων από τα εδάφη και τα λιμάνια που προσαρτούνταν στην Ελλάδα και κηρυσσόταν το λιμάνι του Δεδεαγάτς, λιμάνι «διεθνούς συμφέροντος». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, Αθήνα 1978, σ. 142.
18. A.A.E. Europe 1918-1929, Bulgarie, 47, Dard à Briand, Σόφια 25/3/1926.
19. A.A.E. Europe 1918-1929, Grèce, 78, Dard à Briand, Σόφια 25/9/1925.
20. A.A.E. Europe 1918-1929, Bulgarie, 48, Dard à Briand, Σόφια 1/2/1927.

21. Το σύμφωνο Καφαντάρη - Molloff έφερε κάποιες αλλαγές στη σύμβαση για την εθελούσια μετανάστευση της 27ης Νοεμβρίου του 1919. Σύμφωνα με τις διατάξεις του, η εξόφληση των ομολογιών οι οποίες είχαν εκδοθεί προκειμένου να βοηθηθούν οι πρόσφυγες, θα έπρεπε να διενεργηθεί εν-τός περιόδου τριάντα ετών αντί δώδεκα, σε δραχμές και σε λέβα και όχι σε δολάρια: Η εξόφληση, που έπρεπε να γίνει διά της αγοράς ομολογιών και όχι διά κληρώσεως, θα διενεργείτο μέσω ενός Ταμείου Απο-σβέσεως το οποίο θα ενεργοποιείτο από της 1ης Ιουλίου 1928. Οι δύο κυβερνήσεις κατά την ημερομηνία αυτή και προς το σκοπό αυτό, θα έθεταν σε παρακαταθήκη προκαθορισμένο ποσό το οποίο θα ενε-ργάφετο στους προϋπολογισμούς τους. Το κράτος, το οποίο μετά τη γενική εκποίηση των περιουσιών των προσφύγων, θα ανα-γνωριζόταν ως οφειλέτης έναντι του άλλου κράτους, θα έπρεπε να καταβάλει το υπό-λοιπο εντός προθεσμίας τριάντα ετών αντί έξι. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Bulgarie, 51, Cambon à Briand, Σόφια, 5/4/1928.
22. Α.Β., φκ. 41, Αλεξανδρής προς Βενιζέλο, Αθήνα, 29/8/1923.
23. Ο Μουσολίνι κατηγορούσε την Κ.τ.Ε. ως «αγγλογαλλικό» όργανο, P. Renouvin, ό.π., σ. 299. Θα δηλώσει επίσης στον Έλ-ληνα υπουργό των Εξωτερικών ότι ήταν κατά της αρχής των εθνοτήτων, Α.Β., αυτ., φκ. 41. Για την εξωτερική πολιτική του Μουσολίνι, βλ. ενδεικτικά P. Milza - S. Berstein, *Le fascisme italien 1919-1945*, Πα-ρίσι 1980.
24. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το θέμα της κατοχής των Δωδεκανήσων είχε άμεσα συνδεθεί με αυτό της κατοχής της Κύπρου από την Αγγλία. Η Ιταλία απαιτούσε να

- κρατήσει τουλάχιστον τη Ρόδο όσο η Αγγλία κατείχε την Κύπρο, Α.Β., φκ. 41, ό.π. 29/8/1923.
25. Α.Β., φκ. 42, Βενιζέλος προς υπ. Εξ., Παρίσι 27/11/1923.
 26. A. Andreades, «Grèce et Italie», στο, *La Revue de Genève*, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1923, σσ. 621-632.
 27. Α. Τούντα - Φεργάδης, *Ελληνο-βουλγαρικές μειονότητες Πρωτόκολλο Πολίτη - Καλφώφ*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 35.
 28. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Grèce, 78, Marcilly à Herriot, Αθήνα 24/8/1924.
 29. Α.Β., φκ. 44, Μιχαλακόπουλος προς την ελληνική αντιπροσωπεία της Γενεύης 10/3/1925.
 30. Α. Τούντα - Φεργάδης, ό.π., σ. 83.
 31. R. Girault, ό.π., σσ. 138-154.
 32. Για το ζήτημα των προσφυγικών δανείων και των συμμαχικών πιστώσεων βλ. ενδεικτικά, Ν. Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, Αθήνα 1988.
 33. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Yougoslavie, 49, Clément Simon à Poincaré, Βελιγράδι, 23/11/1922.
 34. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Grèce, 77, Τηλεγράφημα Marcilly, Αθήνα, 25/5/1923.
 35. Α.Α.Ε. Europe 1918-1929, Yougoslavie, 51, Marcilly à Herriot, Βελιγράδι, 20/11/1924.
 36. Α.Β., φκ. 43, «Εμπιστευτικόν», Βενιζέλος προς υπ. Εξ., Παρίσι, 21/12/1924.
 37. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Grèce, 78, Νότα του πρωθυπουργού προς τον υπουργό Εξωτερικών, Παρίσι, 17/3/1925.
 38. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, Τ/61/α, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο, 28/5/1925. Η επιθυμία του Βενιζέλου να αποκλείσει τη Γαλλία από την επίλυση των διαφορών της Ελλάδας με τους βαλκανικούς γείτονές της, γίνεται αμυνδρά αντιληπτή από τα μέσα της δεκαετίας του '20 για να εξελιχθεί σε εμφανή διαφορά μετά την ανάληψη της εξουσίας, το 1928 μέχρι περίπου το 1935.
 39. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Grèce, 77, ο πρέσβης της Γαλλίας στη Ρουμανία προς τον υπ. Εξ., Βουκουρέστι, 8/6/1923.
 40. J. Barros, *The greek-bulgarian incident of 1925: The League of Nations and the Great Powers*, Oxford Clarendon Press, 1970.
 41. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, Τ/61/α, Ο πρέσβης στη Σόφια προς το υπ. Εξ., Σόφια, 5/11/1925.
 42. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, 16/α.α., Γραφείο Τύπου υπ. Εξ., Βουλγαρία, 12/11/1925.
 43. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Bulgarie, 55, Dard à Briand, Σόφια, 26/10/1925.
 44. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Bulgarie, 56, Dechabrun à Briand, Αθήνα 1/11/1925.
 45. R. Girault, ό.π., σ. 153.
 46. Ενδεικτική αυτού του κλίματος είναι η επιστολή του Πάγκαλου προς το Βενιζέλο, της 5ης Φεβρουαρίου 1926: *Ουδ' επί στιγμήν εμειώθη ή εκλονίσθη το σέβας, η εκτίμησις και η αφοσίωσις προς τον Μεγάλον Αρχηγόν παρά το πλευρόν του οποίου ηγωνίσθησαν και ηκολούθησαν την ωραιωτέραν εθνικήν ιδεολογίαν της ζωής μου. Υπήρξαν πιθανώς διαφοραί αντιλήψεως ή τακτικής, αλλ' εν πάση περιπτώσει ουδέποτε έκκαμα σήγχυσιν του προσώπου υμών και της μεγαλουργίας σας με τους μικρούς αντιπάλους μου οι οποίοι ετιτολοφορήθησαν διάδοχοί σας. Στη συνέχεια τον παρακαλεί να αντιπροσωπεύσει την Ελλάδα στο Βελιγράδι στην περίπτωση σύγκλησης βαλκανικής συνδιάσκεψης και τον διαβεβαιώνει ότι θα ακολουθήσει τις συμβουλές του για το θέμα των μειονοτήτων της Μακεδονίας, Α.Β., φκ. 272, Πάγκαλος προς Βενιζέλο, Αθήνα, 5/2/1926.*
 47. Α.Β., φκ., 272, Βενιζέλος προς Τσουδερό, 23/1/1926.
 48. Α.Β., φκ. 272, «Απολύτως Εμπιστευτικόν», Βενιζέλος προς υπ. Εξ., 20-30/1/1926.
 49. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1925, Τ/61/α, τηλεγράφημα, Βελιγράδι, 6/10/1925.
 50. Δ. Παπαμιχαλόπουλος, ό.π., σσ. 76-92, Ρ. Dertilis, ό.π., σσ. 28-45.
 51. «Η ελληνο-σερβική συνθήκη φιλίας, έγραφε η εφημερίδα *Η Βραδυνή*, ήτο το δέλεαρ διά του οποίου απεσπάσθησαν από την Ελλάδα ευρείαι παραχωρήσεις, των οποίων η όλη σημασία τότε μόνον αποκαλύπτεται όταν σκεφθής τις ποίον ρόλον παίζουν εν περιπτώσει νέας ευρωπαϊκής συγκρούσεως, ο λιμήν της Θεσσαλονίκης και η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης - Γευγελής, μέλλουσα να συναντηθί με την άλλην μεγάλην συγκοινωνιακήν γραμμήν Ντάντζιγ - Βαρσοβίας. Άλλως δεν εξηγείται πώς η Γαλλία έδωσε τόσην σημασίαν εις την άνευ όρων κύρωσιν της Συμβάσεως και πώς ο κ. Μπριάν ηθέλησε να επιδράση υπό το πνεύμα τούτο επί του εν Παρισίοις απεσταλμένου μας. Μία μεταξύ Τεργέστης και Βουκουρεστίου, με διακλάδωσιν Βουδαπέστης - Σόφιας, ιδρυομένη ιταλική γραμμή επιρροής, τέμνει και επιτηρεί εκ του πλαισίου την άλλην γραμμήν Θεσσαλονίκης - Βελιγραδίου - Πράγας - Βαρσοβίας - Ντάντζιγ. Η είσοδος της Ελλάδος εις το σύστημα αυτό σημαίνει παράσκειν εις συγκρούσεις οι οποίαι δυνατόν να επέλθουν έξω της Βαλκανικής χερσονήσου». *Η Βραδυνή*, 5/9/1926.
 52. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Yougoslavie, 53, ο πρέσβης της Γαλλίας στη Ρώμη προς τον υπ. Εξ., Ρώμη, 27/8/1926.
 53. Αρχείο Θ. Πάγκαλου, τ. 2, Αθήνα 1974, σ. 119.
 54. Η μόνη μαρτυρία που υπάρχει είναι από τον πρέσβη της Σουηδίας στην Αθήνα, ο οποίος το ανακοίνωσε στο Quai d'Orsay, αλλά και από άρθρο της εφημερίδας *L'Humanité* που προκάλεσε και τα πικρόχολα σχόλια της *Giornale d'Italia*. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Yougoslavie, 53, ό.π., 27/8/1926.
 55. Η. Psomiadis, «The diplomacy of Theodoros Pangalos 1925-1926», στο *Balkan Studies*, τ. 12, 1972, σσ. 3-26.
 56. Α.Β., φκ. 274, Βενιζέλος προς Ζαΐμη, 14/2/1927.
 57. Δ. Παπαμιχαλόπουλος, ό.π., σ. 67.
 58. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1927, Α/3/α, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, Βελιγράδι, 16/1/1927.
 59. Α.Υ.Ε., Κεντρική Υπηρεσία, 1927, Α/3, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, Βελιγράδι, 2/11/1927.
 60. Τελικά η Ιταλία, με τη δικαιολογία ότι οι ελληνοτουρκικές διαφορές είχαν γίνει αγε-
- φύρωτες, υπέγραψε διμερές σύμφωνο με την Τουρκία, στις 30 Μαΐου 1928, λίγους μόλις μήνες πριν από την υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου.
61. Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σσ. 45-63.
 62. Κ. Σβολόπουλος, αυτ., σ. 60.
 63. R. Girault, ό.π., σσ. 157-159, Ρ. Milza, ό.π., σσ. 308-332.
 64. Α.Α.Ε., Europe 1918-1929, Yougoslavie, 56, Dard à Briand, Βελιγράδι, 20/10/1928.
 65. Α.Β., φκ., 51, Συνομιλίες εν Παρισίοις, Ι-ΙΙ, δίδοντες Μνημόνιον Ελευθερίου Βενιζέλου, 26, 28 και 29 Σεπτεμβρίου 1928.
 66. Το θέμα της βαλκανικής ενότητας φαίνεται να απασχολεί το υπ. Εξ., ήδη από το 1925. Θίγεται δε σε όλες σχεδόν τις συναντήσεις των Ελλήνων πολιτικών και διπλωματών με τους Βαλκάνιους συναδέλφους τους. Βλ. ενδεικτικά, Α.Β., φκ. 272, ό.π., 20-30/1/1926. Για τη βαλκανική ενότητα και το βαλκανικό σύμφωνο βλ. επίσης, Κ. Σβολόπουλος, «Ο Α. Παπαναστασίου και η διαβαλκανική συνεννόηση» στο, *Α. Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1987, σσ. 387-389, Κ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934*, Αθήνα 1974, Π. Παπαστράτης, «Από τη μεγάλη ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σσ. 417-439.
 67. L. Maccas, «Les conditions de l'Entente Balkanique», στο, *La Revue des Nations*, Απρίλιος 1927, σσ. 112-124.
 68. Α.Β., φκ. 57, Καλαμάκας προς Βενιζέλο, Λονδίνο 14/1/1930, επίσης, Αγόρευσις Ε. Βενιζέλου ενώπιον του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών, 28/2/1934, Κ. Σβολόπουλος, *Το βαλκανικόν κ.λπ.*, ό.π., σσ. 75-79.
 69. Α.Β., φκ. 57, αυτ., Α.Β., φκ., 57, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο, Γενεύη, 29/9/1930, Α.Β., φκ. 284, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο, Γενεύη, 17/1/1931.
 70. Π. Παπαστράτης, ό.π., σσ. 417-439.
 71. Α.Β., φκ., 274, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο, Γενεύη, 23-24/2/1932.
 72. Χ. Χατζηωσώφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο *Βενιζελισμός κ.λπ.*, ό.π., σ. 458.
 73. Χ. Ροζάκης, «Ο πολιτικός λόγος του Α. Παπαναστασίου για τη διεθνή θέση της Ελλάδας» στο, *Α. Παπαναστασίου κ.λπ.*, ό.π., σσ. 377-387.